

Socijalna filozofija tranzicije iz feudalizma u kapitalizam: političko-marksistička interpretacija

Arežina, Leontina

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:352726>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-01**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Leontina Arežina

**Socijalna filozofija tranzicije iz feudalizma u kapitalizam:
političko-marksistička interpretacija**

Diplomski rad

Mentorica: Doc. dr. sc. Ankica Čakardić

Zagreb, rujna 2020.

Sadržaj

Uvod	1
1. Socijalna filozofija i Marx	8
1.1. O socijalnoj filozofiji uopšte	8
1.2. Metodološki individualizam i konfliktna teorija društva.....	9
1.3. Socijalna filozofija kao istorijski materijalizam.....	10
2. Marxov kritički projekat: kritika modernog građanskog društva.....	13
2.1. Genealogija moderne individue.....	15
2.2. Društvo kao proizvodni odnos.....	21
2.2.1. Dijalektika proizvodnih odnosa.....	23
2.2.2. Avetinjska predmetnost: diferencijacija vrednosti.....	25
2.2.3. Fetišizam građanskih odnosa: trinitarna formula	29
2.3. Zaključno o tajni prvobitne akumulacije.....	32
3. Politički marksizam i fenomen tranzicije	36
3.1. O tranzicijskoj debati.....	37
3.2. Buržoaska paradigma: ortodoksni versus politički marksizam	39
3.3. Robert Brenner i Brennerova debata	42
3.3.1. Komercijalizacijski model.....	45
3.3.2. Demografski model	48
3.3.3. Od kmetstva do slobodnog najamnog rada.....	51
4. Ellen Meiksins Wood i socijalna filozofija tranzicije.....	56
4.1. O odvajanju ekonomskog i političkog.....	59
4.2. O agrarnom poreklu kapitalizma	66
Zaključak	73
Popis literature.....	80

Socijalna filozofija tranzicije iz feudalizma u kapitalizam: političko-marksistička interpretacija

Sažetak: U okviru socijalne filozofije rad nastoji tematizirati tranziciju iz feudalizma u kapitalizam. Govor o tranziciji u okviru socijalne filozofije zahteva dodatna metodološka objašnjenja, te će se u tom smislu analiza osloniti na *političko marksističku interpretaciju*. Utoliko će se u ovom radu metoda socijalne filozofije odrediti kao metoda istorijskog materijalizma. Na osnovu ovakvog pristupa dobiće se uvid u povesne i epistemološke osobenosti filozofske analize kapitalističkog društva. Radnu podlogu ovako postavljene analize čine dela Karla Marxa poput *Osnove kritike političke ekonomije* i *Kapitala*. Tek nakon prikaza osnovnih momenata kapitalističke proizvodnje pristupiti će se osobenom povesnom kontekstu nastanka kapitalizma. Ovako postavljena logika argumentacije sugerira neophodnost mišljenja dijalektičkog jedinstva povesne zbilje i ekonomskih faktora određene proizvodnje. U tom smislu u radu će naglasak biti stavljen na stranputice istorijskih analiza ekonomskog napretka u vidu kritike *demografskih* i *komercijalizacijskih modela*. To će značiti predstavljanje metodološkog okvira političkog marksizma kao jednog od savremenog pravca marksističke tradicije. Prema tome, biće reči o agrarnom poreklu kapitalizma, te o specifičnim povesnim uslovima koji su pogodovali razvoju istog jedino u Engleskoj na pragu 16-og veka. Nit koja se provlači kroz ovaj rad jeste nastojanje da se odgovori na pitanje o izvorima i uticaju kapitalističke proizvodnje na savremeno društvo. Utoliko će se zaključno u ovome radu načeti pitanje o mogućnostima organizacije rada na temeljima demokratskih i egalitarnih vrednosti.

Ključne reči: socijalna filozofija, tranzicija, feudalizam, kapitalizam, Karl Marx, politički marksizam, Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood.

Social Philosophy of Transition from Feudalism to Capitalism:

Political-Marxist Interpretation

Abstract: Within the framework of social philosophy the author of this paper intends to thematize the transition from feudalism to capitalism. The discourse on transition within social philosophy requires additional methodological determinations and in that sense the author will rely on the *Political Marxist interpretation*. To that extent, in this paper, the method of social philosophy is understood as a method of historical materialism. On the basis of this approach, we will gain insight into the unique historical and epistemological features of the philosophical analysis of capitalist society. The main basis of this analysis will be the works of Karl Marx, such as *Foundations of the Critique of Political Economy* and *Capital*. After the presentation of the basic moments of capitalist production we will approach the special historical context of the origin of capitalism. This logic of argumentation suggests the necessity of thinking the historical reality and the economic factors of a certain production in its dialectical unity. In that sense we will show the side roads of some historical approaches of economic progress in the form of a critique of the so-called *demographic* and *commercialization models*. In that way we will present the methodological framework of Political Marxism as one of the contemporary directions of the Marxist tradition. Therefore, we will talk about the agrarian origin of capitalism and about the specific historical conditions that affected its development only in England on the threshold of the 16th century. The thread that runs through this paper is the effort to answer the question of the origin and influences of capitalist production on modern society. To that extent, concluding this paper, the question of the possibilities of the organization of work on the basis of democratic and egalitarian values will arise.

Key Words: social philosophy, transition, feudalism, capitalism, Karl Marx, political marxism, Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood.

Uvod

Fenomenu tranzicije iz feudalizma u kapitalizam u ovom radu se pristupa sa stanovišta socijalne filozofije, te će se pri detaljnoj analizi istog, oslanjati na interpretaciju tzv. *političkog marksizma*. Tematizacija ovog istorijskog događaja u okviru socijalne filozofije će zahtevati dodatna obrazloženja, koja će se ogledati u specifikaciji njenog epistemološkog i metodološkog aparata.

Iz tih razloga radnu podlogu ovog rada činiće dela Marxovog zrelog spisateljstva, kao što su *Kapital* i *Osnove kritike političke ekonomije*, iliti *Grundrisse*. Marxova teorijski "čista" metoda analize društva podrazumeva međusobno dopunjavanje apstraktno-teorijske sa jedne i istorijske metode sa druge strane. U tom smislu se njegov epistemološki iskorak u odnosu na tradiciju u prvom planu ogleda u kritici kategorija klasične političke ekonomije, te u redefiniciji istorijske analize tranzicije iz feudalističkog u kapitalistički način proizvodnje. Isprepletenost teorijske i istorijske metode omogućava ne samo deskriptivnu, već i eksplanatornu obradu povesnih događaja.

Na osnovu uvodnog obrazloženja relevantnosti i aktuelnosti Marxovog kritičkog obračuna sa transistorijskim pristupom, koju je iznudila tradicionalna društvena teorija, u ovom radu prelazi se na prikaz nastanka tzv. *političkog marksizma* kao jedne od argumentativnih struja u debati o tranziciji. Taj prikaz će obelodaniti poveznicu između Marxa i predstavnika ove tradicije u vidu kritike i dekonstrukcije prećutnih, samorazumljivih kategorija koja uslovljavanju suštinska nerazumevanja povesne realnosti. Rečju, povezna nit između gore pomenutih aktera jeste napor uložen u demistifikaciju istorije.

Politički marksizam 80ih godina ulazi u marksistički diskurs sa tzv. *Brennerovom debatom*, odnosno debatom o konceptu "buržoasko revolucije".¹ Naime, u toj debati se ističe relevantnost vlasničkih odnosa unutar pojedine klase za klasnu analizu tranzicijskih tokova. Politički marksizam tvrdi kako je kapital specifičan *društveno-vlasnički odnos*; to je polazište ove savremena struje marksističke misli. Predstavnici ove tradicije, kao što su Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood i drugi, pomoću istorijske materijalne analize na Marxovom tragu,

¹ Brennerova debata je započela njegovim tekstom pod nazivom *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Vidi. Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past and Present*, No.70, 1976, str. 30-75.

nastoje produbiti naša znanja o istorijskim uslovima nastanka i razvoja kapitalizma. Njihov cilj je da pokažu da kapitalizam nije prirodni stupanj razvoja čovečanstva; da shvatanje tržišta kao prilike, gde se jedino spretni pojedinci koji su voljni da rade ostvaruju, nije bogom dana tvorevina. U tom smislu nastupaju s istim ciljem kao i Marx: da raskrinkaju mitove o poduzetničkom duhu, konkurenciji i fetišizmu robe.

Nadalje, analiziraće se momenti uticaja kapitalističke proizvodnje u Engleskoj, prvenstveno na organizaciju Francuske države. U svetlu ovih uvida će se u ovome radu nastojati predstaviti osnovne razlike između nastanka država kao što su Engleska i Francuska, te ujedno i njihove imperijalne ekspanzije u kontekstu doprinosa razvoju istog. Imajući u vidu ruralni karakter kapitalizma, te trenutak njegovog etabliranja u osnove nacionalne države i tržišta, pokazaće se na osnovu kojih uslova je postao moguć proces kapitalizacije ostalih evropskih zemalja. Pritom treba imati u vidu da se kapitalizam raširio, ne brisanjem nacionalnih granica već reprodukcijom svih njegovih osnovnih principa unutar drugih država. U tom smislu je kapitalizam doprineo stvaranju nacionalne organizacije. Prema tome, globalna ekspanzija kapitalizma nije ukinula, niti marginalizovala ulogu nacionalnih država. Globalni kapital se oslanja na nacionalne države kako bi održao lokalne uslove pogodne za akumulaciju.

Uvidom u činjenicu da je najefikasnija politička forma koja podupire razvoj i održanje kapitalizma nacionalna država, otvara se četvrta tematska celina ovog rada u kojoj će se nastojati naznačiti pravci "primene" teza političkog marksizma. Jedan od polja će činiti fenomen globalizacije kapitalizma koji će se onda ticati problema koja tematizuje teorija socijalne reprodukcije. Globalno društvo ujedinjuje zavisnost od tržišta, odnosno tržišnih imperativa koji povezuju i određuju mrežu društvenih odnosa i procesa. Tzv. globalno društvo se sastoji od nejednako razvijenih ekonomija sa raznovrsnim i zatvorenim socijalnim sistemima predvođenih nacionalnim državama. Prema tome, istorija kapitalističkog razvoja biva označena rastućom razdvojenošću između ekonomskog dohvata kapitala i političke dominacije svake pojedine nacionalne države. Osnovna pretpostavka, te ujedno i namera autorke jeste da potvrdi i ukaže na tezu kako razumevanje istorije kapitalizma utiče na razumevanje kapitalizma samog, stoga se ovim radom zaključuje kako je napor za koncipiranje eksplanatornih analiza društvenih kretanja i promena neophodan.

Polazeći od pretpostavke da je razumevanju kapitalističkog društvenog sistema neophodno pristupiti pitajući se o njegovoj istoriji, u ovom radu će biti reči o tranzicijskom pe-

riodu iz feudalizma u kapitalizam. Pokušaj tematizacije fenomena tranzicije unutar filozofskog diskursa povlači za sobom određena metodološka i epistemološka pitanja. Utoliko bismo odmah na početku trebali naznačiti kako našu početnu tezu delimo s metodologijom tzv. političkog marksizma s jedne i Marxovim kritičkim projektom sa druge strane. Elaborirajmo.

Povesni fenomeni imaju svoje ontološko utemeljenje u društvenim odnosima koji nikada nisu jednolični. Politički marksizam, kao jedna od savremenih marksističkih tradicija, želi rasčlaniti klasne odnose u kapilarne jedinice. Hoće se reći kako nije dovoljno radi verodostojnog i konstruktivnog *objašnjenja*, klasne odnose analizirati vertikalno u smislu ose tlačitelj-potlačeno, već je nužna i horizontalna perspektiva, koja otkriva kvalitetne razlike unutar jedne klase.² Moderno građanstvo društvo, koje danas zadobija krajnje specijalizovane oblike, daje dobre razloge za ovakav smer analize. Sasvim pojednostavljeno, ako želimo razumeti funkcionisanje savremenog kapitalističkog društva nije dovoljno isto deliti na buržuje i radnike.

Kao što ni povesne činjenice nisu, takoreći, crno-bele, tako ni metodološki aparat, kojim obrađujemo iste, nije i ne može biti takav. Čini se da takvim pristupom uskraćujemo prikaz humanosti, ili pak nehumanosti događaja unutar naših konceptualnih objašnjenja povesnih tokova. Mistificirajući povest na taj način otuđujemo se od iste, te kao posledica tome svedočimo o otupelosti i neplodnosti društveno-političkog angažmana. Utoliko politički marksizam, na tragu Marxovog nasleđa, kritički cilja na ahistorijske modele društva, te nastoji ih istorizirati, humanizirati. Upravo ovaj motiv društvene analize je zajedničko Marxovoj kritici klasične političke ekonomije i političkog marksizma.

Polazište naučne analize ovog rada čini Marxova kritika *tzv. prvobitne akumulacije* kao zajednička problemska tačka savremenih marksističkih analiza modernog klasnog društva. Činjenica da se politički marksizam često predstavlja kao "*Kapitalo-centrični marksizam*" dodaje na težini odabira ove ulazne tačke u analizu tranzicije iz feudalizma u kapitalizam.³ Naime, pri povezivanju socijalno filozofskog istraživanja koji nudi ovaj rad s marksističkim nasleđem, fokusiraćemo se na Marxovo zrelo spisateljstvo, koje predstavljaju dela kao što su *Grundrisse* i *Kapital*. Ovaj metodološki manevar ne implicira da pripisujemo veći dignitet tzv. zreлом Marxu, niti da zastupamo stavove ekonomskog determinizma. Namera nam je odrediti

² Ankica Čakardić, *Sablasi Tranzicije. Socijalna Historija Kapitalizma*, Jesenski i Turk-Drugo more, Rijeka-Zagreb, 2019., str. 33

³ Isto, str. 35

okvir analize koji će nam omogućiti konciznu argumentaciju, koja ima nameru dati skroman prilog kritici klasične političke ekonomije i ahistorijskih kategorija pri razumevanju nastanka kapitalističkog društva. Jasno je, dakle, da nam u tom pogledu neiscrpan i nezaobilazan izvor naučne objektivnosti predstavljaju upravo gore spomenuta dela.

Kritikom različitih modela, koji nastoje "objasniti" moderno društvo u ovom radu će se nastojati otići, tako reći, korak dalje od Marxa. Razlog za obračun s modelima ahistorijskog tipa jeste što oni prećutno primenjuju i prenose mistifikacijske manevre *alla* Adam Smith. Mistifikacije koje pretpostavljaju mitologije voluntarizma i preduzetništva, urbanizaciju, porast populacije, maskiraju istorijske korene nastanka kapitalizma, te ga predstavljaju kao odveć postojeću, "Bogom" danu tvorevinu. Deluje nam da upravo tradicija političkog marksizma najpreciznije targetira ovaj problem. Naime, cilj ove "škole" jeste da pokaže kako kapitalizam nije prirodni stupanj razvoja čovečanstva; da shvatanje tržišta kao prilike, gde se jedino spretni pojedinci, koji su voljni da rade ostvaruju, nije ostvarenje nekog drevnosnog plana.

Tradicija političkog marksizma, koji je iznedrio u debati o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam 80-ih godina, nudi jedan specifičan metodološki okvir koji se razilazi ne samo od analitičkih modela klasične ekonomije već se kritički postavlja i prema zastarelim kategorijama "ortodoksnog" marksizma. Politički marksizam kao oblast marksističke teorije nastoji ponovo istorizovati ključne kategorije Marxove kritike kapitalizma. Jedna od takvih krovnih kategorije jeste tzv. "buržoaska paradigma", koja je kanonizovana u *Komunističkom manifestu*, te koja i dan danas služi kao nepropitani temelj kritike kapitalizma. U trećem poglavlju ovog rada ćemo pobliže rasčlaniti pomenutu paradigmu, a ovom prilikom ćemo dati nekoliko detaljnijih napomena o ovoj tradiciji.

Političko marksistička kritika odvraća, dakle, od redukcionističkih i ahistorijskih marksističkih koncepata, te uvodi tzv. društveni agens i klasnu borbu na mesto njih.⁴ U tom smislu, Robert Brenner i Ellen Meiksins Wood su artikulisali osnove PM-a kao posebnog nastojanja da se re-istorizuje i re-politizuje nasleđe Marxovog kritičkog projekta, nasuprot formalističkim i teleološkim tendencijama unutar istog. Ovako definisani kriterijumi društvene analize povlače za sobom proširenje domena društvenih nauka. Utoliko će i u ovom radu biti viđan uticaj i prekrštanje disciplina poput istorije, političke ekonomije, sociologije i filozofije.

⁴ Usp. <https://politicalmarxism.wordpress.com>. (pristup: 14.09.2020.) Dalje u radu za Politički marksizam koristimo skraćenicu PM.

U pogledu filozofskog diskursa koji pokrećemo u ovom radu, metoda koju pomenuta tradicija nudi, najbolje se ogleda u redefiniciji metode socijalne filozofije Meiksins Wood. Najzad, trebamo napomenuti kao orijentir budućih istraživanja, kako je metodologija PM-a pronašla put u analize međunarodnih odnosa i međunarodnu političku ekonomiju, koja se ogleda u delu Bennoa Teschkea, profesora na Univerzitetu u Sussexu. Bibliografija i detaljnija klasifikacija rasprava pomenutih autora i još mnogih drugih se nalazi na istoimenom sajtu *Politički marksizam i društvene nauke*.⁵

Uz pomoć naše maločas spomenute sagovornice nastojaćemo predstaviti osnovne teorijskih i istorijskih problema interpretacije tranzicije i njegove implikacije za savremenu analizu kapitalizma. Koji bi bili ti osnovni problemi, te na koje implikacije tačno mislimo? Naime, preispitivanje ortodoksnih kategorija, kako ekonomskih tako i marksističkih, kojima je *opisivana* istorija kapitalizma podrazumeva reviziju koncepata poput buržoaske revolucije, prosvetiteljske ideologije, ulogu nastanka gradova, porasta stanovništva i urbanizacije istog, itd.

Meiksins Wood nastoji definisati osobenosti kapitalizma kao sistema društvenih odnosa s jedne i kao politički teren sa druge strane, uzimajući u obzir teorijske pretpostavke istorijskog materijalizma uopšte. Utoliko predmet njenih analiza, možemo dodati, kao i Marxovih, jeste ujedno istorijski i teorijski. Glavni istorijski problem, koji se pokazuje kao proširena tendencija skoro u svim ne-marksističkim analizama kapitalističkog razvoja, ali koji takođe dele i neke varijacije marksizma, jeste da se kapitalistički zakoni i principi kretanja razumeju i objasne s obzirom na povesni trenutak njihovog nastanka. Na taj način je moguće objasniti nastanak modernog kapitalizma bez da se pretpostave oni činioci koji upravo trebaju biti objašnjeni.

Na tragu političkog marksizma ukazaćemo da, tek polazeći od promena u društveno-vlasničkim odnosima jednog društva, možemo ponuditi *objašnjenje* nastanka kapitalizma jer kapitalizam jeste upravo to: društveno-vlasnički odnos. Ovakav pristup podrazumeva preispitivanje principijelnih koncepata istorijskog materijalizma kao što su snaga i odnosi proizvodnje, klasa, baza i nadgradnja itd. Kritičku ulogu nosi, dakle, istorijski materijalizam kao način učenja – ili ponovnog učenja – kako misliti u ne-kapitalističkim kategorijama, kako bi se preispitala univerzalnost konstitutivnih kategorija istih – pojam vlasništva, rada, tržište itd. Pred-

⁵ Vidi. <https://politicalmarxism.wordpress.com/debates/> (pristup: 14.09.2020.)

met kritike Meiksins Wood jeste transformacija socijalističke ideje iz transistorijskog koncepta u konkretni politički program koji je osnovan na istraživanju povesnih uslova nastanka kapitalizma.⁶

S obzirom na temu ovog rada u našem fokusu će biti tzv. klasični period, odnosno povesni događaji 15-og i 17-og veka. Međutim, to ne znači da se ovakav tip teorijske i istorijske analize ne može primeniti i na druga razdoblja. Spisateljsko delo Meiksins Wood upravo svedoči o plodnosti ovakvog pristupa, koji obuhvata period od antičke povesti preko prosvetiteljstva do savremenih rasprava globalnog kapitalizma.⁷ Kolevka kapitalizma je Engleska 14-og i 15-og veka, gde on nastupa prvenstveno kao agrarna formacija.⁸ Tome ova tradicija dodaje kako u trenutku svog nastanka kapitalizam se ne može povezati sa nastankom gradova, urbanizacijom, niti Prosvetiteljskim svetonazorom racionalizma i progresa. U nastavku rada biće reči o konceptu tzv. agrarnog kapitalizma, te o političko marksističkoj interpretaciji klasne borbe koja se odvijala između vlastele i seljaka u tranzicijskom razdoblju. Razlikovajući trgovinu od slobodnog tržišta problematizovaćemo shvatanje potonjeg kao prilike, ukazujući na ekonomske principe koju su specifični za kapitalizam. Reč je o principima prisile i konkurencije koja su bila neviđena u prethodnim društvima.

Knjiga Ellen Meiksins Wood *Poreklo kapitalizma* svedoči o plauzibilnoj istorijskoj analizi tranzicijskog perioda. U toj knjizi kritikujući tradicionalne ili kako ih ona naziva, *komercijalizacijske modele* "objašnjenja" kapitalizma, nudi eksplanatornu analizu istog. To podrazumeva promišljanje Marxovih uvida o prvobitnoj akumulaciji i eksproprijaciji, te promišljanje teze o proizvodnim odnosima. Rezultat tih promišljanja jeste uvid da se koren kapitalizma kao društveno-ekonomskog sistema treba tražiti u promeni društveno-vlasničkih odnosa. U nastavku rada ćemo detaljnije tematizovati šta podrazumevamo pod tzv. komercijalizacijskim modelima.

Poreklo kapitalizma, ponavljamo, ne možemo objasniti isticanjem doprinosa razvoja gradova, industrijalizacije ili pak imperijalističke akumulacije kapitala. Razlog Meiksins

⁶ Ellen Meiksins Wood, *Democracy against capitalism. Renewing Historical Materialism*, Verso, London-New York, 2016., str. 38

⁷ Vidi: Larry Patriquin, "Introduction: The 'Method' of Ellen Meiksins Wood", u: Larry Patriquin (ur.), *The Ellen Meiksins Wood Reader*, Brill, Leiden-Boston, 2012.

⁸ Brenner, na Marxovom tragu, analizira klasne odnose kasnog feudalnog društva i rane moderne, te zaključuje kako kapitalizam nastaje na selu. Meiksins Wood će produbiti ovo stanovište.

Wood vidi u tome što je jedino Engleska bila u mogućnosti da akumulirano bogatstvo pretoči u industrijski kapital. Zašto? Zato što je u Engleskoj došlo do promena društveno-vlasničkih odnosa, koja su omogućila da se proizvodnja i tržište organizuju prema tzv. imperativu napretka. O toj promeni društveno-vlasničkih odnosa svedoči silna kako pravna tako i filozofska literatura iz tog perioda. Setimo se autora poput Thomasa Hobbesa i Johna Lockeja.

Da podvučemo. Početna istraživačka pretpostavka PM-a jeste da je klasni sukob uzrok nastanka kapitalizma. Imajući u vidu maločas iznetu pretpostavku dolazimo do uvida kako etabliranje kapitalističke proizvodnje ne znači samo kvantitativnu već i kvalitativnu promenu proizvodnje dobara i života ljudi organizovano oko iste. Principi poput maksimalizacije profita, sveobuhvatna tržišna posredovanost svih momenata proizvodnje kao što su potražnja, raspodela, razmena, jesu *kvalitativne* u smislu da nisu postojala u ranijim tzv. pred-kapitalističkim društvima. Prema tome, koncept slobodnog tržišta koji se unutar liberalnih ideologija spominje kao "obećana zemlja" nije ništa drugo nego direktna materijalna prisila i prinuda.

Život ljudi pojavom kapitalizma i tržišnim posredovanjem svih njegovih segmenata je neupitno poprimio potpuno novu odoru. Motivi i zakoni kapitalističke proizvodnje jesu nužno nametnuti ne samo u proizvodnji već i u reprodukciji društva u najširem smislu. Namera ovog rada jeste da prikaže kako se društvene promene ne odvijaju istovetno i jednostrano, te da u njima postoje nivelacije moći kapilarnih društvenih odnosa. Filozofskim rečnikom: "priroda" ipak pravi skokove.⁹ Cilj je pokrenuti filozofsko promišljanje o karakteru onih društvenih promena koje čine osnovu tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Ono što nas u tom pogledu zanima jeste, dakle, analitički model koji je osetljiv na društveno-istorijske promene. To znači da tranzicijskoj problematici svesno pristupamo više sa filozofskog, nego sa istorijskog stanovišta. Utoliko rad treba vrednovati pre svega kao filozofsko, a ne striktno istorijsko istraživanje. Hoće se reći kako rad nema pretenzije da da iscrpnu istoriju analizu već da naznači jedan okvir rasprave unutar koje će se problematizovati debata o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam. Kao što smo najavili, počecemo od Marxove kritike *tzv. prvobitne akumulacije*. No, pre toga, dužni smo da objasniti našu filozofsku poziciju i odrediti je kao socijalnu filozofiju, odnosno filozofiju društva.

⁹ Gottfried Wilhelm Leibniz, *New Essays on Human Understanding*, Cambridge University Press, 1966., str. 55

1. Socijalna filozofija i Marx

"Ono što ja u ovom delu imam da istražim jesu kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju. Dosad je Engleska klasična zemlja toga načina proizvodnje. To je razlog što ona služi kao glavna ilustracija za moje teorijsko izlaganje. Ali ako nemački čitalac bude hteo da farisejski sleže ramenima kad se govori o položaju radnika, ili da se optimistički umiruje mišljenjem da u Nemačkoj stvari ni izdaleka nisu tako loše, onda mu moram doviknuti: De te fabula narratur!"

Karl Marx, Kapital, str. 14

1.1. O socijalnoj filozofiji uopšte

Cilj ovog poglavlja je da uvede debatu o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam kao problem socijalne filozofije. To podrazumeva nekoliko koraka. Najpre, trebamo odrediti šta podrazumevamo pod socijalnom filozofijom. Zatim, unutar socijalne filozofije, naše stanovište ćemo pobliže odrediti kao specifičan tip istorijsko materijalističke analize.

Socijalna filozofija ili filozofija društva, najjednostavnije rečeno, želi reflektirati i razumeti društvena kretanja, te proispituje različite interpretacije društva i društvenih institucija. Drugim rečima, ona bi trebala da je odraz disanja društvene dinamike. Pristupi se razilaze na osnovu shvatanja društva kao takvog. Tako razlikujemo *funkcionalističko* shvatanje, *klasično-liberalno* shvatanje, najzad, *konfliktnu teoriju društva*. U ovom radu mi ćemo se pozabaviti sa potonja dva tako što ćemo ih suprotstaviti u ključu Marksove kritike klasične političke ekonomije.

Pre nego što naznačimo osnovne razlike između ova dva pristupa želimo nešto bliže odrediti o kakvom društvu govorimo. Kao što smo naznačili u uvodu rada povesni period koji nastojimo obuhvatiti, te ujedno i kritikovati, u ovom radu jeste tzv. moderna, čiji odraz daje filozofija novog veka i klasična politička ekonomije. Naš kritički poduhvat je uperen, dakle, na povesna dešavanja od 14-og i 15-og do 17-og i 18-og veka. Utoliko ključno je naznačiti kako se *moderno građansko društvo* kao novi politički subjekt pojavio upravo u tog periodu. Prema tome, o spomenutim tradicijama govorimo s obzirom na njegov nastanak. Razlike između pristupa filozofija društva svoje izvorište nalaze u pitanju kako je nastalo moderno građansko društvo?

1.2. Metodološki individualizam i konfliktna teorija društva

Klasična teorija ili teorija liberalizma svoj klasičan odraz ima u delima filozofa poput Thomasa Hobbesa, Johna Lockeja, koji nose titulu predstavnika prosvetiteljske misli moderne u istoriji filozofije. Ova teorija, naime, tvrdi kako je moderno građansko društvo nastalo kao posledica društvenog ugovora. Karakter društvenog ugovora se može dalje problematizirati s obzirom na ove različite autore, no, ovog puta ćemo to ostaviti po strani. Ono što nam je ovom prilikom bitno istaći jeste da po mišljenju ovih autora društvo je skup pojedinaca koji se na temelju svojih ličnih interesa udružuju. Građansko društvo se shvata, dakle, kao sfera koja omogućava pojedincima da se udružuju i ostvaruju svoje interese pod nadzorom države i pravnih institucija. Stavove ovih filozofskih velikana možemo podvesti pod krovni pojam *metodološkog individualizma*.

Postavlja se pitanje šta je problem metodološkog individualizma? Problem ovakvog pristupa je što ispušta iz vida povesni okvir i materijalne osnove formiranja modernog građanskog društva. Neka pitanje, da li se to čini upravo iz ličnih interesa ili ne, ostane po strani.¹⁰ Protiv takvog nekritičnog *status quo* pristupa nastaje tzv. *konfliktna teorija društva* koja svog začetnika vidi u Marxu. Kritikom liberalne teorije društva ova struja pogađa ahistorični prikaz društvenog ugovora, te ukazuje kako ono nije rezultat racionalnosti pojedinaca. Nastanak građanskog društva ima svoj povesni kontekst. Prema tome, on se mora razumevati kao rezultat žestokih borbi. Romantičnije rečeno, kao pitanje života i smrti. Društvo čini, dakle, klasni sukob, koji je utemeljen na proizvodnim odnosima. Utoliko svaka društvena jedinica se shvata u svom utemeljenju kao posednik sredstava za proizvodnju, rentijer, ili pak posednik sopstvene proizvodne radne snage.

Možemo sada napraviti kontrast između liberalnog shvatanja društva i konfliktne teorije. Dok potonja u fokus svog istraživanja stavlja proizvodne odnose, te postavlja pitanja vezana za njih: šta, kako, za koga i ko proizvodi dobra/bogatstva određenog društva, te na koji način ono održava sebe, s druge strane, liberalno stanovište najbitnijim faktorom društvene dinamike smatra zadovoljavanje pojedinačnih interesa. Utoliko svoju teoriju utemeljuje na ideji tržišta kao regulatora istih. Ta ideja čini uporište liberalnih ideologija po kojima pojed-

¹⁰ Vidi: Michael Perelman, "Skrivena povijest prvobitne akumulacije i klasična politička ekonomija", <http://slobodnifilozofski.com/2014/05/michael-perelman-skrivena-povijest.html> (pristup: 14.09.2020.)

inac svoje potrebe može zadovoljiti jedino na tržištu. Geslo takve ideologije bismo mogli sažeti na sledeći način: sve se može, ako se hoće.

Da sažmemo. Prvi korak nam se sastojao od definicije socijalne filozofije kao filozofske discipline. Na tom putu došli smo do određenja socijalne filozofije kao konfliktne teorije, koja svoje izvorište nalazi u Marxovom delu. Suprotstavivši potonje s liberalnom teorijom društva dolazimo do uvida da nastanak građanskog društva kao novog političkog subjekta ima svoj početak u povesti. Rekli smo kako ono nastaje u vremenskom periodu od 15-og do 17-og veka raspadom feudalnog uređenja društva. Mesto njegovog nastanka ne možemo jednoglasno odrediti budući da svaki narod ima svojstvenu povesno-društvenu strukturu. Drugim rečima, moderno građansko društvo poseduje drugačiji smisao, odnosno drugačiju klasnu strukturu u Engleskoj, nego recimo u Francuskoj ili Italiji. Upravo na takvoj lokalnoj klasnoj analizi insistira politički marksizam. Prema tome, naš će zadatak biti i da rastvorimo standardnu marksističku klasnu analizu, na Brennerovom tragu, predlažući vertikalnu i horizontalnu konfiguraciju.

1.3. Socijalna filozofija kao istorijski materijalizam

Stižemo sada do drugog koraka s obzirom na uvođenje problematike tranzicije u socijalno filozofski diskurs. U nastavku ovog poglavlja nastojaćemo objasniti šta podrazumevamo kada kažemo da je socijalna filozofija specifičan tip istorijsko materijalističke analize. U čemu se ogleda ta specifičnost? Naime, naše poimanje socijalne filozofije je utoliko specifično što ide korak dalje od klasično marksističkih, kako teorijskih, tako istorijskih analiza, te se oslanja na metodološke i epistemološke uvide tzv. političkog marksizma. Drugim rečima, trebaju se jasno definisati doprinosi socijalne filozofije marksističkoj društvenoj analizi. To podrazumeva razradu njenog metodološkog i epistemološkog aparata.

Paradigma unutar koje ćemo se kretati jeste marksistička.¹¹ Mišljenja smo kako se socijalna filozofija temelji na problemu koje je naznačio Marx, a to jeste shvatanje društva kao klasnog sukoba. U tom smislu motivi naše analize nalaze uporište u Marxovoj filozofiji. Opravdati bavljenje istorijskim fenomenom kao što je tranzicija iz feudalizma u kapitalizam sa stanovišta socijalne filozofije ćemo učiniti tako što ćemo u prvom redu pozvati Marxa kao

¹¹ Bitno je istaći ovu razliku naspram štrausijanske tradicije i kembridžke škole.

Usp. Ellen Meiksins Wood, "Društvena i politička misao. Socijalna historija političke teorije", u: *Čemu : časopis studenata filozofije*, 24/2016 (XIII), 2016., str. 49–95

sagovornika. Na taj način ograđujemo se od široke marksističke tradicije, te se fokusiramo samo na Marksa, te i u okviru toga, kao što smo već najavili, na njegovo zrelo spisateljstvo.

Marx nam je neupitno ostavio teorijski čistu metodu analize društva, odnosno društvenog sukoba. Pojemni aparat koji nalazimo u njegovom zreлом spisateljstvu se odnosi na istraživanje proizvodnih odnosa i njihov uticaj na društveno uređenje. U tom smislu onda u njegovom delu možemo uvideti spoj disciplina poput filozofije, istorije, sociologije i ekonomije. U tome se nalazi veličina njegovog filozofskog promišljanja stvarnosti. Dakle, istorijski materijalizam i socijalna istorija, ukoliko žele dati iscrpnu sliku stvarnosti, moraju ići ruku pod ruku. Ključnu premisu istorijskog materijalizma možemo sažeti na sledeći način: "ljudska bića stupaju u odnose jedna s drugima i s prirodom kako bi osigurala vlastiti opstanak i društvenu reprodukciju".¹²

S obzirom na rastuću vidljivost krize kapitalizma i ispoljavanja njenih destruktivnih efekata s obzirom na ljudski život, nužna će biti kritika istog. Reč je o kritici koja bi trebala da je u stanju pružiti teorijsku osnovu za interpretaciju sveta u svrhu da ga promeni. Svrha kritike jeste, dakle, da pruža metodu analize onih polja na kojima politička akcija treba da ostvari svoje ciljeve. Prvi sagovornik u pogledu kritike kapitalističkog sistema jeste bezupitno Karl Marx. U tom pogledu slažemo se sa tezom Michaela Heinricha kako razumevanje kapitalizma bez Marxa danas nemoguće. "Iako je Marx već stotinama puta proglašen mrtvim, njegovu analizu kapitalizma nije moguće ignorisati."¹³

Nadalje, ukoliko nas je Marxovo kasnije spisateljstvo podarilo teorijskom matricom razumevanja kapitalističke proizvodnje, utoliko politički marksizam predstavlja istorijsku primenu iste. Na osnovu čega možemo to tvrditi? Naime, Ellen Meiksins Wood na početku svoje knjige *Demokratija protiv kapitalizma* dobro poentira problem. Ona tvrdi kako "u fragmentiranom svetu koji je sačinjen od "de-centriranih subjekata", u kom totalizirajuća znanja nisu moguća, niti poželjna, kakav drugačiji tip politike je moguć nego de-centrirani i intelektualizirana radikalizacija liberalnog pluralizma? Koji je bolji beg, u teoriji, od konfrontacije sa kapitalizmom, s najtotalizirajućim sistemom kojeg je svet ikada znao, nego odbijanje totalizirajućeg znanja? Koja je veća prepreka u praksi nego de-centrirani i fragmentirani subjekt?

¹² L. Patriquin, "The Ellen Meiksins Wood Reader", str. 142

¹³ Michael Heinrich, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, CRS, 2015., str. 23

Koji je bolji izgovor za prihvatanje *force majeure* kapitalizma nego ubeđenje da njegova moć nema sistemsko poreklo, nema jedinstvenu logiku i prepoznatljive društvene korene?"¹⁴

Nasuprot ovom dominantnom trendu, ona predlaže da se treba početi od premise da je kritika kapitalizma više nego potrebna, da istorijski materijalizam još uvek daje najbolje osnove za to, te da se kritički element u marksizmu ogleda pre svega u njegovom inzistiranju na istorijskoj osobenosti kapitalizma – što obuhvata kako osobenost njegove sistemske logike, tako i njegovu istoričnost. Drugim rečima,

"istorijski materijalizam pristupa kapitalizmu, koji je u potpunoj suprotnosti sa današnjim trendom: sistemska jedinstvenost kapitalizma umesto post-modernističkih fragmenata, ali takođe i istoricizam – pa tako i mogućnost prevazilaženja – umesto kapitalističke neizbežnosti i kraja istorije."¹⁵

Klasična politička ekonomija, koliko god da je obasjao funkcionisanje kapitalizma, nikad ne može, po Marksovom viđenju, začeti ispod površine "stvarne pojave" kapitalizma zbog toga što konceptualni okvir pomenute tradicije se temelji na pretpostavkama logike kapitalističkog sistema.¹⁶ Drugim rečima, ono se nekritički odnosi prema osobenosti kapitalizma. No, potreba za kritikom kapitalizma kroz medijum "kritike političke ekonomije", koja uviđa istorijske i sistemske osobenosti kapitalizma pokazuje se kao potreba za objašnjenjem šta to politička ekonomija uzima kao zdravo za gotovo. Utoliko Meiksins Wood zaključuje kako "kritika kapitalizma treba ne samo prilagođavati se prema transformacijama sistema već konstantno obnavljati kritiku analitičkih instrumenata koji su dizajnirani da razumeju isto."¹⁷ U tom duhu u sledećem poglavlju ovog rada pristupamo osnovnim kategorijama Marxove kritike političke ekonomije, odnosno nastanku kapitalističkog društva.

¹⁴ E. Meiksins Wood, *Democracy against capitalism*, str. 18

¹⁵ Isto, str. 20

¹⁶ Isto, str. 21

¹⁷ M. Heinrich, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, str. 12

2. Marxov kritički projekat: kritika modernog građanskog društva

"U trinitarnoj formuli je usavršena mistifikacija kapitalističkog načina proizvodnje, postvarenje društvenih odnosa, neposredna sraslost materijalnih odnosa proizvodnje s njihovom istorijsko-socijalnom određenošću: začarani, izvrnuti i na glavu postavljeni svet gde Monsieur le Capital i Madame la Terre, kao socijalni karakteri i istovremeno neposredno kao čiste stvari, vode vrzino kolo."

- Karl Marx, *Kapital*, str. 1824

S obzirom na kritički naboj Marxove filozofije i marksističkih teorija mogli bismo zaključiti kako je ishodište marksizma *kritika*.¹⁸ Ovim metodološkim maniom smo se želeli ograditi od široke marksističke tradicije, koja neumorno ispitujući vlastitu istoriju, nekad zaboravlja da ispita vlastite kategorije, koje uzima kao samorazumljive pri kritici kapitalističkog društva. S obzirom na ovaj "problem", u našem radu, pratićemo političku marksističku interpretaciju koja ispunjava, takoreći, oba uslova: ona je kako kritika kapitalističkog društva, tako i kritika temeljnih kategorija vlastite pozicije.

Marxovo, uslovno rečeno, kasnije spisateljstvo nam nudi epistemološku i metodološku alatku za razumevanju tzv. *konkurentskog kapitalizma*.¹⁹ Specifičnost njegovog pristupa se ogleda u ispreplitanju teorijske i povesne analize društvenih kretanja. Drugim rečima, iako je direktni predmet njegove analize *zakoni* kapitalističke proizvodnje, prikaz tih zakona se dešava s obzirom na povesni kontekst u kojem oni nastaju kao takvi. Ovakvim pristupom Marx prevazilazi ahistoričnost klasičnih političkih ekonomista, koji svoje teorije grade na prozirnim apstrakcijama, te time mistifikuju *vremenske* kategorije nastanka kapitalizma. Nasuprot svojim savremenincima, Marx je svestan da je kapitalistički način proizvodnje samo jedan oblik povesnog načina proizvodnje, koji je fundamentalno različit od njemu prethodećih kao što su antičko robovlasničko društvo ili pak srednjovekovni feudalizam.

Na ovom tragu govorimo onda o genealogiji modernog građanskog društva i kritici njenih apologeta u vidu predstavnika klasične političke ekonomije. Kritički projekat ovog tipa je naglašen u podnaslovu *Kapitala: Kritika političke ekonomije*. Osnovna manjkavost klasične

¹⁸ Isto, str.14

¹⁹ Ankica Čakardić, "Kapital i kritika 'komercijalizacijskog modela': O Marxovoj epistemološkoj revoluciji danas", u: *Filozofije revolucija i ideje novih svetova*, B. Mikulić i M. Žitko (ur.), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., str. 244—270.

političke ekonomije jeste što ona naturalizuje društvene odnose kao što su rad, bogatstvo, društvena proizvodnja itd. Drugim rečima, ona te odnose prikazuje kao prirodna svojstva samih stvari. Marx, nasuprot tome, ukazuje na činjenicu kako rad u smislu radne snage kao robe, ne pripada čoveku po sebi već da takva funkcija rada nastaje unutar određene povesne strukture kao što je moderno građansko društvo. Klasična politička ekonomija ne obraća pažnju na ovaj ključan povesni momenat.

Kritika političke ekonomije utoliko znači projekat demistifikacije njenih *ahistorijskih* kategorija i raskrinkavanje teorijskog polja u kojem se iste pokazuju kao plauzibilne. Teorija *prvobitne* akumulacije kapitala klasični političkih ekonomista, za Marxa izgleda kao govor o prvobitnom grehu. Tako, uočava on u svom sarkastičnom stilu, nam anegdota ekonomskog prvog greha, odaje tajnu o postojanju dva tipa ljudi: s jedne strane onih vrednih, razboritih i, pre svega, štedljivih - zasigurno potomci Adama, a sa druge onih razuzdanih "lenjih nevaljalca", koji su lako proćerdali svoje bogatstvo, nemoralnim odlukama poput njihove neposlušne majke, Eve. Kako su prvi zahvaljujući svojoj superiornoj moralnosti uspeli akumulirati bogatstvo i osigurali svoje živote u obliku privatnog vlasništva, tako potonjima nije preostalo više ništa drugo nego da "prodadu rođenu kožu".²⁰

Valja istaći kako Marxov kritički projekat, sa jakim demistifikacijskim motivom, nije moralistička kritika. Njegov cilj jeste da konstatuje činjenično stanje o suštinski destruktivnom potencijalu kapitalizma. Naime, reprodukcija kapitalističkog sistema je osnovana na prožderavanju elementarnih ljudskih *interesa*. Jedini način ukidanja pozicije podloženosti kapitalu jeste beskompromisna izmena društvenih odnosa koji podupiru isto. Marx, na tom tragu, ukazuje da rastućom spoznajom o destruktivnom karakteru kapitalizma, proširuje se svest radničke klase, koja je odgovorna za obaranje vladajućeg sistema, ne iz moralnog razloga, već iz vlastitog interesa. Michael Heinrich je veoma lepo sažeo oblik spomenutog interesa: "Taj interes nije interes za poboljšanje vlastitog položaja unutar kapitalizma, nego interes za dobrim i sigurnim životom, koji je moguće ostvariti samo s onu stranu kapitalizma."²¹

Imajući u vidu ove uvodne napomene prelazimo na predstavljanje centralnih kategorija Marxove kritike modernog građanskog društva. Prvo čvorište problemskih tačaka kritike činiće tematizacija povesnog trenutka nastanka moderne individue kao novog političkog sub-

²⁰ Karl Marx, *Kapital*, BIGZ-Prosveta, Beograd, 1973., str. 630

²¹ M. Heinrich, *Uvod u Marksovu kritiku političke ekonomije*, str. 45

jekta, zatim, uloga moderne građanske države, te raskidanje političkog i ekonomskog kao uslov kapitalističkog društva. U drugom odeljku ovog poglavlja ćemo prikazati osnovne principe kapitalističke proizvodnje kao robno-novčane proizvodnje, podsećajući se da se sve vreme radi o specifičnom društvenom odnosu. Na tom tragu će biti reči o dijalektici proizvodnih odnosa, avetinjskom karakteru robe i, najzad, o fetiškom karakteru građanskih odnosa.

2.1. Genealogija moderne individue

Marxov epistemološki iskorak u *Grundrissama* može se uzeti kao teorijsko-apstraktni sa jedne strane, te istorijski sa druge strane. Ovo delo se može čitati kao svojevrsan uvod u njegovo kapitalno delo jer u njemu nalazimo ne samo ključne alatke za kritiku klasične političke ekonomije već i dragocene uvide u povest kapitalizma kao klasnog sukoba. Na osnovu Marxovog neumornog preispitivanja kako tuđih, tako i sopstvenih shvatanja, nudi nam se iscrpna analiza o proizvodnim odnosima modernog građanskog društva. Karakteristično je još za Marxov način pisanja da nas ne ostavlja bez vizija o novim horizontima u kojima bi se moderno društvo trebalo razvijati kako bi prevazišlo svoje mane i prepreke prema jednom zdravom i *emancipovanom* društvu.

S obzirom na problem društvene emancipacije dužni smo dati detaljniji prikaz Marxovog shvatanja društvene proizvodnje. Rekli smo kako on društvo shvata kao proizvodni odnos. Predmet naše analize, kao i Marxov u gore istaknutom delu, jeste *društveno određena materijalna proizvodnja*. S obzirom na ovaj predmet Marx ulazi u problematizaciju istorijskog nastanka individue građanskog društva, odnosno nastanak modernog *građanina*. Podsetimo se, u predhodnom poglavlju iznetog, mimoilaženja i sukobljavanja stavova liberalnog i marksističkog shvatanja društva.

Motiv da se odredi povesni moment nastanka individue građanskog društva je ključan radi razumevanja nastanka i postojanja modernog društva, tačnije njegovog načina funkcionisanja. Budući da je potonje predmet marksističkih kritika neophodno je prvo pozabaviti se sa *genealogijom modernog građanina*. Naime, nastanak moderne individue građanskog društva, ima povesni kontekst, koji se locira u 16. vek. Ovim istorijskim gestom se naglašava kako moderna individua nije odveć postojeći politički subjekt već da ima svoju povest nastanka. Prema tome, kretanja modernog društva se ne mogu razumeti i objasniti u

svom korenu, dok se ne preispita samorazumljivi fenomen moderne individue. Drugim rečima, društvo ne može biti objašnjeno pomoću tzv. *robinzonijada*.²² Na ovaj problem ćemo kasnije nadovezati i koncept tzv. komercijalističkih modela društva Meiksins Wood.

Marx, dakle, želi ukazati na činjenicu kako individua ima svoj istorijski početak. Ideja o istorijski usamljenom pojedincu, smatra Marx, paradoksalno se javlja u epohi najrazvijenijih društvenih odnosa do tada. Nasuprot tome, čovek je u najdoslovnijem smislu *zoon politikon*, tj. društvena životinja koja, kao takva, jedino u društvu može ostvariti svoje potencijale. To znači da se tek s obzirom na društvo može smatrati izoliranom, usamljenom jedinkom. Pojedinaac ne može, dakle, biti shvaćen mimo društva. Individua građanskog društva jeste zastupnik i *vlasnik* sopstvenih interesa. Takav tip samo-posedovanja ličnosti je moguć tek na osnovu prava na *vlasništvo*. Vlasništvo predstavlja, kako to vidi Marx, čovekovo odnošenje prema prirodnim uslovima proizvodnje kao uslovima koji mu pripadaju.²³ Jedan od prirodnih uslova proizvodnje za živog individuuma je da pripada nekom prirodno nastalom društvu, plemenu itd. Shvatajući kapital kao društveni odnos, Marx razlikuje azijski, antički, germanski i moderni oblik vlasništva.²⁴ Nadalje ističe, kako rat ima ključnu ulogu u zadržavanju i širenju vlasničkog poseda u starijim vekovima. Iz ovog određenja vidimo kako je čovek prvobitno rodovsko, plemensko biće, te da se tek istorijskim procesom izdvaja kao pojedinac - *građanin*.

U ekskluzivnijoj formulaciji, pod modernim vlasništvom se podrazumeva posedovanje sredstva za proizvodnju bilo da je reč o zemljištu, radu ili kapitalu. Ova tri momenata čine tzv. trinitarnu formulu o kojoj će biti reči u nastavku rada.²⁵ Pretvaranje sredstva za život u sredstva za proizvodnju, u građanskom kapitalističkom društvu, predmeti se prepoznaju i vrednuju tek s obzirom na njihovu razmensku vrednost. Drugim rečima, razmenska vrednost je posrednik svih društvenih momenata. Zbog toga Marx u *Grundrissama* ističe kako je moderno građansko društvo radikalno drugačije strukturisano nego tzv. pred-kapitalistička društva u

²² Karl Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, Prosveta, Beograd, 1979., str. 5

²³ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 312. Marx do ovog određenja vlasništva dolazi na osnovu Hegelove definicije osobe. Naime, Hegel tvrdi kako na osnovu umstevnosti uzetog kao apstraktno pravo *osoba* postoji kao individuum koji *poseduje*. Tome možemo dodati kako osoba kao apstraktna jedinica nekog prava nužno postaje preko vlasništva, ugovora i neprava. Usp. Georg Wilhelm Fridrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša - Svetlost, Sarajevo, 1989., str. 81

²⁴ Usp. K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 312

²⁵ M. Heinrich, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, str. 180

kojim pojedinac ima *direktan* pristup sredstvima za održavanje vlastitog života, tj. sredstvima za život.

Tek u trenutku, kada radnik zatiče sebe odvojenog od objektivnih uslova rada, te kada kapitalist zatiče slobodnog radnika, koji poseduje jedino vlastitu radnu snagu, možemo govoriti o modernom vlasništvu. Ovaj odnos suprotstavljenih interesa između radnika i kapitaliste ima, kao što smo već rekli, svoje istorijske pretpostavke. Marksističku analizu društva upravo one zanimaju. U kojoj god da se meri kapitalistička proizvodnja uspela reproducirati, te održavati samu sebe, ona je nastala u određenim povесnim uslovima. Njegov, dakle, nastanak se ogleda u promeni pred-građanskih odnosa individua prema objektivnim uslovima rada.

Razlikovanje pred-građanskog i građanskog društava je presudno za analizu nastanka države. Moderna država jeste specifičan oblik klasnog odnosa. Pogledajmo pobliže ovu razliku. U društvima, koja prethode kapitalizmu i modernoj državi, karakteristično je postojanje tzv. ekstra-ekonomske sile, odnosno povezanost političke i ekonomske prisile. Nadalje, moguće je uočiti dominaciju, takoreći, ličnih odnosa između klasa. Lični klasni odnos proizlazi iz ispreplitanja političke i ekonomske sile. Najzad, treća karakteristika pred-građanskih društava bi bila pravna nejednakost članova društva. U nastavku rada ćemo detaljnije objasniti ove karakteristike, naspram odlika građanskog-kapitalističkog društva.

Naime, za kapitalistička društva je karakteristično to što se ekonomski faktori pojavljuju kao odvojeni od političkog uređenja. U tom smislu politike različitih država, uslovno rečeno, sa spolja podupiru ekonomsku realnost, i *vice versa*. Kako se ova podvojenost manifestuje? Naime, formiranjem građanskog društva, pod građaninom se podrazumeva jednaki i slobodni član društva. Oni su jednaki i slobodni, ne bilo gde, već na tržištu rada gde oni *stupaju* kao vlasnici privatne svojine. Prema tome, odnos eksploatacije i dominacije između pravno jednakih ugovornik partnera, koji iz svoje slobodne volje stupaju u taj odnos, stvara se sporazumom. Dakle, u modernom društvu kao polju "beskonačnih želja", kaže se, kako su svi u *mogućnosti* da zastupaju svoje interese na tržištu.²⁶

²⁶ U građanskom društvu se ukidaju feudalne privilegije i staleži, ipak ostvarenje pravne jednakosti i slobode ne pripada svakome. Biti član građanskog društva je inkluzivno pravo. Setimo se samo borbe žena za pravo glasa, koja se protegla duboko u XX. vek. U kolevci Zapadne "civilizacije" žena je dobila pravo glasa na federalnom nivou tek 1971 godine. Iako je zadobijanje prava glasa tek vrh ledenog brega, valja istaknuti kako on ni dan danas nije univerzalno važeći za sve ljude. Ako želimo još potvrditi za tezu da je pravo stvar privilegije, podsetimo se tzv. ljudskih zooloških vrtova, koji su bili u modi širom Evrope sve do sredine prošlog veka. Cilj tzv. "etnoloških izložba" (etnological expositions) je bila da predstavi "divlju" civilizaciju na Zapadu, s akcentom na "prirodnost" i "primitivnost" potonjih.

Moderno građansko društvo kao vrtlog individualnih želja zahteva regulaciju, tj. zaštitu svih individualnih prava. To je upravo uloga države. Građanska država kao, takoreći, politička strana građanskog društva poseduje specifične karakteristike. Njen zadatak je, kao spoljašnja društvena sila, da zaštiti privatnu svojinu na način da prisili članove građanskog društva da podjednako priznaju jedni druge kao privatne vlasnike. Pravna neutralnost države osigurava temelje klasnih odnosa eksploatacije i dominacije kapitalističkog društva. Prema tome, kroz proces kapitalističke proizvodnje se ne proizvode samo robe već se postavljaju temelji samoreprodukcije kapitalističkog sistema, tačnije, kapitalističkih društvenih odnosa. Građanska država, dakle, postavlja formalan pravni aparat i monopolom nad nasiljem brine o tome da ga se svi pridržavaju.²⁷ Pored toga ona osigurava uslove akumulacije kapitala.

U tom duhu Marx primećuje kako u tzv. starom svetu bogatstvo nije svrha proizvodnje.²⁸ Vladajuće mišljenje da se oduvek težilo sticanju bogatstva takođe ima svoj povesni početak.²⁹ Retrospektivno njegovi izvori se nalaze u delima predstavnika klasične političke misli poput Johna Lockeja, Thomasa Hobbesa, Adama Smitha itd. Razlika je u tome, što u pred-kapitalističkim društvima, proizvodnja dobara se organizuje naspram čoveka i ispunjenja njegovih potreba. Drugim rečima, iako je postojala čovekova težnja ka bogatstvu i boljim uslovima života, ono je bila privatna želja pojedinaca. Nije postojalo tržište koje bi prisiljavalo populaciju na akumulaciju bogatstva radi preživljavanja. Razmena se odvijala kroz direktne mehanizme, ona nije bila, dakle, centralizovana tržišna razmena, koja bi dopirala u sve pore ljudskog života, nametajući svoje zakone i principe. Utoliko Marx ističe kako je u građanskoj ekonomiji na snazi uništenje svih humanih principa u vidu žrtvovanja spoljašnjoj svrsi: *profitu*. Marx kaže kako "on (stari svet) je zadovoljenje na ograničenom stanovištu; dok moderno doba ostavlja čoveka nezadovoljnim, ili je, kad se pojavljuje u sebi zadovoljeno - banalno."³⁰

Na primeru Engleske, Marx je ukazao na nasilne početke konstituisanja modernog društva.³¹ Tokom 15-og i 16-og veka odvijale su se masovne eksproprijacije i aproprijacije

²⁷ M. Heinrich, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, str. 201

²⁸ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 322

²⁹ K. Marx, "Osnovi kritike političke ekonomije", u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, str. 635

³⁰ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 323

³¹ K. Marx, *Kapital*, str. 632

zemljišta, kako bi se uopšte mogla konstituisati privatna svojina u vidu ograđenog zemljišta.³² Proces prisvajanja zemljišta je podrazumevalo proterivanje seljaka sa svojih zemljišta, te uki- danjem tzv. *zajedničkih zemljišta* koja su se javno koristila.³³ Eksproprijacijom se dobijaju tzv. slobodni radnici, koji nisu više podređeni nikakvoj feudalnoj sili, te su spremni da pro- davaju svoje vlasništvo u vidu sopstvene radne snage kako bi se održali u životu. Dakle, mod- erni kapitalizam se etablirao kao rezultat nasilnih mera.

Postavlja se pitanje, kako se akumulacija kapitala ne uruši sama od sebe s obzirom da je utemeljena na nasilju? Naime, upravo se u tome ogleda važnost države. Ona je zadužena da se pobrine za socijalne okvire proizvodnje. Na tom tragu se onda govori o socijalnoj državi koja sprečava uništenje radne snage uvođenjem niza zakona, time omogućivši reprodukciju istog. Ovi zakoni pokrivaju niz socijalnih problema poput određivanja radnog vremena, uslo- va rada i visine nadnica itd. Uporedo sa uvlačenjem slobodne radne snage u redovan i disci- plinovan sistem rada, kako navodi Silvia Federici, javlja se i odgovornost prema održavanju istog u životu. Traćenje radne snage na vešalima jednostavno nije produktivno.³⁴

Nadalje, Marx ističe s obzirom da su društvena delatnost i proizvodnja, u modernom građanskom društvu, takoreći, sa spolja nametnute individuama, prema tome, one su otuđene od njih samih.³⁵ Kada opšta razmena delatnosti i proizvoda postane uslov života individua onda se njihovi međusobni odnosi čine otuđenim i nezavisnim od njih samih kao neka stvar. Naime, pravci razvijanja moderne individualnosti pretpostavljaju proizvodnju po principima razmenske vrednosti, tj. kapitalističku proizvodnju, koja na osnovu otuđenosti pojedinca od sebe i od drugih, proizvodi opštu i sveprisutnu otuđenost društvenih odnosa i sposobnosti in- dividua. S obzirom na ovu karakteristiku modernog društva, Marx zaključuje kako je nivo društvene razmene dijametralno suprotna nivou snage zajednice.³⁶ To je odvajanje ekonom- skog od političkog kao suštinske odlike kapitalističkog društva na delu. No, ipak je kapitalis- tička proizvodnja oštrica sa dve strane upravo zbog njene ovisnosti o održavanju kontinuirane akumulacije kapitala. Marx smatra da "unutar građanskog društva koji počiva na razmenskoj

³² Isto, str. 632

³³ Silvia Federici, *Kaliban i veštica. Žene, telo i prvobitna akumulacija*, Burevesnik, Beograd, 2013., str. 24

³⁴ Isto, str. 94

³⁵ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 62

³⁶ Isto, str. 63

vrednosti rađaju se odnosi prometa i odnosi proizvodnje koji su ujedno i mine za njegovo dizanje u zrak".³⁷

U određenom društvu individua se određuje s obzirom na njegov položaj i funkciju u datom društvu. Kada je u pitanju kapitalističko društvo, ona se određuje s obzirom na (*razmensku*) vrednost i novac. Na osnovu istog materijalnog principa, u feudalnom društvu razlikujemo kmeta i feudalnog gospodara. Tome Marx dodaje kako ti odnosi *izgledaju* mnogo ličnijima od onih odnosa, koji se javljaju i razvijaju, u novčanom sistemu razmene kao što je kapitalizam.³⁸ Ličnost se ogleda upravo u političko-ekonomskog povezanosti klasnih odnosa. Kmet živi na zemljištu feudalnog gospodara, njihov sporazum nije stvar potpisanog ugovora već direktne političko-ekonomske uslovljenost. Drugim rečima, kmet, kako bi zadržao određeno zemljište, dužan je zadovoljiti pojedinačne zahteve svog gospodara. Bilo da je reč o obrađivanju zemljišta ili pak o sklapanju interesnih brakova. Kmet i njegova porodica, u najveću ruku, zavise od "dobre volje" svog gospodara. Čini se da u kapitalizmu ta dobra volja više ne postoji, ili barem ona ne igra nikakvu ulogu pri sklapanju tzv. društvenih ugovora.

Raskrinkavanjem tzv. ekstra-ekonomskih odnosa, tj. veze između političkog i ekonomskog, ponavljamo, individue građanskog društva se javljaju kao slobodne i nezavisne jedna od druge. Njihova sloboda i nezavisnost je osnovana na njihovom vlasništvu. Neizbežno je ponoviti kako je tek mali broj građanskog društva mogao sebe smatrati slobodnim i nezavisnim kako u počecima, tako do dana današnjeg. Poimanje moderne individue kao slobodne i nezavisne je proizvod apstrakcije od njihovih materijalnih uslova egzistencije u kojima se te individue rađaju, rade i umiru. Liberalne teorije društva upravo se zadržavaju na toj apstrakciji. Zato metodološki individualizam nije u stanju da da iscrpnu sliku stvarnosti. Sloboda o kojoj pripovedaju je samo privid na kojoj temelje svoje ideje o moralu i modernoj demokratiji.

Razmena i podela rada, kakve donosi moderna, bez izuzetka podređuju građane društvenoj proizvodni. Naime, radnik, koji je lišen sredstva za proizvodnju, je prisiljen da razmenjuje svoju radnu snagu ne samo da bi sudelovao u društvenoj proizvodnji, već kako bi svoje vlasništvo u vidu svoje radne snage, pretvorio u sredstvo za život. Drugim rečima, najamni radnik je u kapitalizmu prisiljen da svoj rad prodaje kako bi samoga sebe održao u živo-

³⁷ K. Marx, "Osnovi kritike političke ekonomije", str. 628

³⁸ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 68

tu. Ova simplificirana problematika se dalje komplikuje kada se uzme u obzir da je taj radnik društveno biće, odnosno da je konstruktivan deo društvenih odnosa. Naime, često se zaboravlja kako radnik ima život mimo svog radnog mesta. Ili kako je to Marx pronicljivo formulisao u *Filozofskim rukopisima*:

"Stoga se radnik oseća kod sebe tek izvan rada, a u radu se oseća izvan sebe. Kod kuće je kad ne radi, a kad radi nije kod kuće. Stoga njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan, prisilan rad. Stoga on nije zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo sredstvo da zadovolji potrebe izvan njega."³⁹

Uzimanje u obzir radnika kao društvenog bića povlači za sobom niz veoma važnih pitanja i problema, koja trebaju biti što preciznije targetirana. Neka od tih pitanja su sledeća: Da li je taj život "kod kuće" u kapitalizmu uopšte moguć i ako jeste u kojoj meri? Kapitalističkim rečnikom, gde se povlači granica između produktivnog i tzv. ne-produktivnog rada? Pojednostavljeno, da li čovek prestaje biti radnikom i postaje čovekom? Da li odgovori na ova pitanja važe u istoj meri za svaku klasu, pol i rasu? Ono što je važno imati u vidu, na šta nas upozorava i sam Marx, jeste da ona nisu i ne mogu biti prevaziđena unutar kapitalističkog sistema. Na njegovom tragu teorija socijalne reprodukcije se hvata u koštac sa maločas pomenutom društvenom problematikom, koju ćemo se nešto detaljnije dotaći u zaključnom delu ovog rada. Naime, unutar ove teorije radnik se shvata, da tako kažemo, u celoj njegovoj životnosti.⁴⁰ Radnik pripada određenom polu, rasi, klasi itd. Radnik je nečiji potomak, možda i sam ima potomke, reklo bi se, *porodicu*. Radnik nije samo pojam sa velikim R, ono je društveno biće sa mirijadom potreba i želja, koja vane za ostvarenjem. Ostavljajući viseći u zraku odgovore na ova pitanja prelazimo na istorijsko-materijalno objašnjenje društva kao proizvodnog odnosa.

2.2. Društvo kao proizvodni odnos

Stavljajući društvene odnose ljudi i njihov odnos prema prirodi u fokus društvene analize, dobijamo nešto drugačiji pogled na povesni razvoj modernog društva od one o liberalnoj glorifikaciji progresa. Društvo se, naime, pokazuje kao proizvodni odnos. Prema tome,

³⁹ Karl Marx, "Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. Godine", u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, str. 215

⁴⁰ Vidi. Titthi Bhattacharya, *Social Reproduction Theory - Mapping Class, Recentering Oppression*, Pluto Press, London, 2017.

ono što se u istorijsko-materijalističkom pristupu nastoji *razumeti* jesu materijalni uslovi diskontinuiteta povesti kao što su tranzicije iz jednog društvenog uređenja u drugo. Takve društvene promene nisu samo kvantitativne kao što to impliciraju teorije o tehnološkom i industrijskom razvoju, već su i kvalitativne u smislu premeštanja sistema društvenih vrednosti, koje svoje utemeljenje imaju u određenom obliku društvene proizvodnje. Na taj način istorijsko-materijalistički pristup izbegava da bude puko nizanje i opisivanje povesnih događaja. Ono teži ka celovitom objašnjenju određenog povesnog trenutka i istorijskog fenomena. U tom smislu Ellen Meiksins Wood povlači razliku između *deskriptivnih* i *eksplanatornih* društvenih analiza.⁴¹

Imajući u vidu motiv istorijsko-materijalističke metodologije, koji se ogleda u traženju razloga odvijanja određenih društvenih promena, Marx zaključuje kako društvo čine odnosi proizvodnje, koji se temelje na klasnom sukobu. Naime, zaključkom da je društvo klasni sukob, on dolazi do uvida kako veličana sfera ličnih interesa modernog kapitalističkog društva, podrazumeva konkurentno polje nepomirljivih antagonizama. Marx jasno uočava kako neposredna svrha kapitalističke proizvodnje nije zadovoljenje potreba već oplodnja kapitala na osnovu eksploatacije podređene klase. Konkurencija nagoni kapital na kontinuiranu akumulaciju, proširenje proizvodnje, inovacije itd. Moderna težnja za profitom, dakle, nije stvar morala, već prisile i nužnosti.

Marx proces društvene proizvodnje shvata kao totalitet, koji čine momenti proizvodnje, potražnje, raspodele i razmene.⁴² Utoliko zaključak da je društvo proizvodni odnos podrazumeva dijalektičko shvatanje društvenog kretanja u celini. Pojam dijalektičkog ovde upotrebljavamo kako bismo naznačili međusobnu povezanost i uslovljenost momenata proizvodnje. Naime, Marx nas želi naučiti kako nijedan momenat proizvodnog procesa ne može postojati bez drugog.

Tim problemom započinje svoje delo *Osnovi kritike političke ekonomije*, pod poznatijem nazivom *Grundrisse*. U ovom delu Marx jasno naznačava svoju epistemološku perspektivu iz koje opisuje i objašnjava logiku kapitalističke proizvodnje, te uvodi problem demistifikacije nasleđa klasičnih ekonomista. Ostavimo ovaj put po strani raspravu o teorijskoj težini

⁴¹ U trećem poglavlju ovog rada ćemo detaljnije objasniti ovu distinkciju, dok je na ovom stupnju bitno uvesti je kako bi razlikovali društvene teorije koje samo opisuju činjenično stanje od onih koje ih nastoje i objasniti, tj. dati odgovore zašto su se određeni povesni događaji razvili baš na taj jedan određen način.

⁴² M. Heinrich, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, str. 54

ovog dela, s obzirom da ono nije izdato za Marxovog života. U nastavku rada izložićemo neke od ideja koje smatramo da su ključna za razumevanje njegovog istorijskog i epistemološkog projekta. Započecemo od dijalektičnog shvatanja momenata proizvodnje. Nadalje govorićemo o avetinjskoj predmetnosti robe, te o trinitarnoj formuli kako bismo celo treće poglavlje zaokružili sa Marxovom kritikom koncept prvobitne akumulacije.

2.2.1. Dijalektika proizvodnih odnosa

Ako se želimo baviti fenomenom proizvodnje, Marx nam preporučuje da pratimo njegov povesni razvitak, ili pak da odredimo istorijski okvir konkretne epohe koja nas zanima. U našem slučaju je to moderno građansko društvo, odnosno kapitalistička proizvodnja. No, Marx ipak govori o proizvodnji uopšte. Da li to znači da on protivreči samome sebi? Nikako. Marx nam daje upute kako, iako govori o opštim momentima proizvodnje, ne sme se ispustiti iz vida kako su oni apstraktni odraz neke konkretne ekonomske i povesne realnosti. Oslanjajući se isključivo na taj apstraktni odraz društvene proizvodnje promiče nam celovito razumevanje određene društvene epohe.

U tom duhu se Marx kritički osvrće na klasične moderne ekonomiste, koji zaboravljaju ili ne shvataju dijalektičko jedinstvo apstraktnog u konkretnom. Otuda je moguće da im se pojavljuju različite verzije *robinzonijada* o večnosti i harmoničnosti društvenih odnosa. No, ukoliko pomoću opštih momenata proizvodnje ne možemo shvatiti društvene odnose jedne epohe, zašto se Marx ipak bavi njima? Marx ne poriče relevantnost teorijske apstrakcije za društvenu analizu. O tome jasno svedoči njegov *Kapital*. Akcenat je na tome kako teorijske apstrakcije tog tipa nisu dovoljne kako bismo shvatili način funkcionisanja jedne istorijske epohe. Dakle, Marxova poenta je da teorijska i istorijska analiza, kako bi dale verodostojnu sliku određenog povesnog fenomena moraju ići ruku pod ruku. Predočimo sada jedan konkretni primer kako bismo ukazali na dalekosežnost istorijsko materijalističke analize naspram liberalističkih tapkanja u mraku.

Rekli smo kako se proizvodnja treba shvatiti kao dijalektički totalitet društvenih odnosa. Pod društvenom proizvodnjom, dakle, podrazumevamo i raspodelu, razmenu i potrošnju. No, uzimajući ove momente apstraktno, odnosno odvojeno od njihovog povesnog konteksta, one se mogu odrediti na sledeće načine. *Proizvodnja* je proces u kojem se

proizvode predmeti koji odgovaraju potrebama individua.⁴³ *Raspodelom* se određuje u kojoj meri pojedinci imaju udela u proizvodnji, to se čini na osnovu društvenih zakona.⁴⁴ U procesu *razmene* se ponovo raspodeljuje ono što je raspodeljeno po potrebi pojedinaca.⁴⁵ Najzad u činu *potrošnje*, proizvedeni predmeti postaju predmet užitaka pojedinaca, te na taj način oni kao potrošni proizvod izlaze iz društvenog kretanja.⁴⁶ Marksovim rečima, proizvod postaje neposredni predmet i sluga pojedinačne potrebe, odnosno *roba*.⁴⁷

Osnovnu logiku, koja leži u Marxovom dijalektičkom shvatanju proizvodnog procesa, u najkraćim crtama, bismo mogli predočiti na sledeći način. Proizvodnju određuju opšti zakoni prirode, raspodelu društveni zakoni, razmena se javlja između ova dva momenta kao formalno društveno kretanje, a potrošnja kao svrha proizvodnje, leži izvan ekonomije, ukoliko ne deluje na prvi momenat i ne pokreće ponovo čitav proces. Apstrahirajući momente proizvodnje možemo o njima govoriti kao o momentima opšteg, posebnog i pojedinačnog, koji čine momente dijalektičkog kretanja jedne celine: društvene proizvodnje. Hoće se reći kako je svaki od pomenutih momenata jednako važan. Naizgled može delovati kako Marx jednostavno primenjuje hegelijanske epistemološke i ontološke manire na kapitalističku stvarnost. Rečima Riccarda Bellofiorea, "tamo gde je najbliža tačka dodira sa filozofijom iz Štutgarta tamo je i najveća udaljenost".⁴⁸

Proizvodnja se, dakle, ne može shvatiti kao samosvrha jer se radi o razumevanju realnih povesnih odnosa, a ne o dijalektičkom izmirenju pojmova. Odnos između proizvođača i proizvoda je uslovljen društvenom raspodelom, jer individua ne proizvodi u vakumu već unutar društva. To nam je jasno na osnovu Marxove kritike *robinzonijada*. Drugim rečima, proizvodnja nije samonikli proces. Ona svoje uslove i pretpostavke nalazi u povesnoj realnos-

⁴³ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 9

⁴⁴ Isto, str. 9

⁴⁵ Isto, str. 9

⁴⁶ Isto, str. 9

⁴⁷ Isto, str. 9

⁴⁸ Rikardo Belofjore, "Leptir i vampir. O Marksovoj teoriji vrednosti krize", *Stvar - Časopis za teorijske prakse*, br.8, 2016, str. 346-366, str. 352

ti određenog društva. Marxovim rečnikom "proces proizvodnje ove uslove i pretpostavke iz samonikle pretvara u istorijske, te se oni stalno menjaju u okviru same proizvodnje."⁴⁹

O istorijskim uslovima određenog oblika proizvodnje i njihovih smena, Marx govori na osnovu posmatranja nastanka i razvoja starih naroda. Analizirajući povesni kontekst osvajanja tih naroda, Marx uočava kako se određen oblik proizvodnje, koji se nameće osvojenom narodu je i sâm rezultat proizvodnje osvajačkog naroda. Drugim rečima, ono što se pojavljuje kao pretpostavka za novi oblik proizvodnje jeste već proizvod određenog oblika proizvodnje drugog naroda ili područja. U tom smislu govorimo ne samo o istorijskoj proizvodnji uopšte, već o *određenoj* istorijskoj proizvodnji.

Mišljenja smo kako su ova opažanja ključna za tematizaciju perioda tranzicije iz feudalizma u kapitalizam sa stanovišta političkog marksizma. U nastavku rada ćemo nastojati da odgovorimo na pitanje zašto tako mislimo. No, pre toga trebamo naglasiti ključne momente Marxove kritike modernog građanskog društva i teorija njegovih apologeta.

2.2.2. Avetinjska predmetnost: diferencijacija vrednosti

Moderno građansko društvo, upozorava nas Marx, je društvo slobodne konkurencije u kojoj se *razmenska vrednost* javlja kao svestrani posrednik.⁵⁰ Reći da je razmenska vrednost svestrani posrednik modernog društva znači kako se svaki segment proizvodnje, tj. društvenih odnosa, vrednuje kroz tu prizmu. Marx razmensku vrednost određuje kao *relativno radno vreme koje je materijalizovano u proizvodima*, a novac je *odvojenost razmenske vrednosti robe od svoje supstancije*.⁵¹ U ovom poglavlju nastojaćemo ovo određenje objasniti u vidu preliminarnog prikaza Marxove monetarne teorije vrednosti.

Na tragu Micheala Heinricha, prikaz Marxovog shvatanja robe i novca, ćemo izvesti na osnovu tri koraka. Prvi nezaobilazan korak je razlikovanje dvostrukog karaktera robe u vidu upotrebne i razmenske vrednosti; potonju Marx naziva i avetinjskim karakterom robe. Zatim, drugi korak jeste uvođenje novca kao instance pomoću koje je moguće uhvatiti avet vrednosti. Najzad, shvatanje novca kao samostalnog i trajnog lika, koji se želi umnožavati radi njega samog. Počnimo sa Marxovim shvatanjem robe uopšte.

⁴⁹ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 15

⁵⁰ Isto, str. 61

⁵¹ Isto, str. 65

Roba je pre svega spoljašnji predmet, koja zadovoljava ljudske potrebe, bilo da one potiču, kako to Marx slikovito uočava, iz stomaka ili iz fantazije.⁵² Pritom treba imati u vidu kako o robi možemo govoriti tek s obzirom na proces društvene razmene dobara kao upotreb-
nih vrednosti. Ako je neka stvar beskorisna, tj. nema upotrebnu vrednosti, to je zato jer je rad koji se sadržan u njoj nekoristan, odnosno ne stvara vrednost. Najjednostavnije rečeno, upotrebna vrednost izražava korisnost neke stvari s obzirom na njenu primenu kao robe, tj. ispunjavanja pojedinačne potrebe. Ova vrednost je ujedno i, takoreći, uslov mogućnost stvari kao razmenske vrednosti. Marxovim rečima,

"upotrebna vrednost se ostvaruje samo upotrebom ili trošenjem. Upotrebne vrednosti čine materijalnu sadržinu bogatstva ma kakav mu bio društveni oblik. U društvenom obliku koji mi imamo da istražimo oni se ispoljavaju i kao materijalni nosioci razmenske vrednosti".⁵³

Roba pored upotrebne vrednosti kao spoljašnje stvari, dakle, poseduje još *nešto*: raz-
mensku vrednost. O razmenskoj vrednosti robe možemo govoriti tek s obzirom na društveni
proizvodnju, tačnije pri robne razmene. Prema tome, o razmenskoj vrednosti govorimo kao
društvenom svojstvu robe za razliku od upotrebne vrednosti koja je prirodno svojstvo iste.
Spominjano društveno svojstvo se ogleda u ulozi posredovanja pri razmeni dobara. Naime, to
je ono *treće* po kom je razmena ekvivalentna, odnosno to označava ono zajedničko u obe
stvari koje se razmenjuju.

Marx ističe kako "upotrebne vrednosti robe su u prvom redu različenog kvaliteta, a kao
razmenske vrednosti mogu biti jedino različenog kvantiteta, prema tome ne sadrže ni atoma
upotrebne vrednosti."⁵⁴ Postojanjem razmenske vrednosti, roba se svodi na kvantitativna svo-
jstva, tako što se apstrahuje od njenih kvaliteta. Razmenska vrednost, koja nastaje u
društvenoj razmeni, postoji u robi kao "utvara", iliti avetinja, i tek na osnovu nje roba zadobi-
ja spominjani kvantitativni odnos u robnoj cirkulaciji.⁵⁵ Roba, dakle, objedinjuje upotrebnu i
razmensku vrednosti.⁵⁶

⁵² K. Marx, *Kapital*, str. 43

⁵³ Isto, str. 44

⁵⁴ Isto, str. 45

⁵⁵ R. Belofjore, "Leptir i Vampir", str. 353

⁵⁶ Isto, str. 353

Instanca pomoću koje je moguće "uhvatiti" tzv. avet robe u vidu razmenske vrednosti, jeste novac. Funkcija novca je, dakle, ključna kako bi se *izrazio* vrednosni karakter robe. Bez toga, razmenska vrednost robe ostaje mistična i nevidljiva. Novac ispunjava funkciju opšteg ekvivalenta razmene kao "roba-novac". Tu funkciju može ispunjavati na primer zlato. Mišljenja smo kako je metafora, koju Bellofiore upotrebljava, zgodna za objašnjenje odnosa vrednosti i novca: ako razmensku vrednost shvatimo kao *larvu*, onda se novac pokazuje kao *leptir*, koji nastaje iz iste. Zbog obima ovog rada mi nećemo dublje ulaziti u rasčlanjivanje pitanja i problema nasleđena od Marxove monetarne teorije vrednosti. Međutim, slažući se sa tezom gore pomenutog autora, koji ističe suštinsku relevantnost monetarne dimenzije za Marxovo shvatanje vrednosti, samim tim, ona se mora "uključiti u temelj teorijskog istraživanja konstituisanja konfiguracije proizvodnje i razmene kao društveno-istorijskog procesa", preliminarno smo uveli ovu problematiku.

Razlikovanem upotrebne i razmenske vrednosti prevazilaze se različite teorije korisnosti pri određivanju vrednosti roba, te se uvodi radna teorija vrednosti. Naime, već Adam Smit uočava kako razmensku vrednost robe čini količina rada koja je utrošena u proizvodnju određene stvari. Čuveni primer sučeljavanja teorije korisnosti i radne teorije vrednosti glasi: voda je korisna, ipak ona ima malu vrednost u odnosu na dijamant koji nema neposrednu korist za mene kao čoveka. Tako Smit formuliše tzv. *radnu teoriju vrednosti*, koja je u Marxovo doba bilo uobičajeno shvatanje u političkoj ekonomiji. No, kritike ove teorije su mnogobrojne, pa tako i Marx postavlja ključno pitanje istoj. Naime, kako pojedinačno utrošeni rad postaje društveni rad?

Nasuprot klasično ekonomskom pristupu *alla* Smith, Marx pojedinačni razmenski odnos vidi kao deo određenog društvenog totaliteta. Kada je reč o kapitalističkim društvima, reprodukcija istih je posredovana tržišnom razmenom. Imajući u vidu istorijsko-teorijske uslove nastanka kapitalističkog načina proizvodnje, Marx postavlja pitanje o odnosu privatnog i društvenog rada. Ono što on želi objasniti jeste specifično društveni karakter rada, koji proizvodi robu u vidu razmenske vrednosti. Kako bismo to razumeli trebamo uzeti u obzir još jedno razlikovanje. Naime, razliku između konkretnog i apstraktnog rada.

Preliminarno možemo reći kako konkretni rad proizvodi upotrebnu, dok apstraktni rad razmensku vrednost. Osnovna teza je da ako roba poseduje dvostruku vrednost u vidu razmenske i upotrebne vrednosti, onda i rad mora imati dvostruki karakter. Postavlja se, nadalje,

pitanje šta se podrazumeva pod apstraktnim radom? Kakav je, naime, odnos između konkretnog i apstraktnog rada?

Za razliku od konkretnog rada, apstraktni rad nije vidljiv. Ono je apstrakcija od svog konkretnog karaktera, utoliko je apstraktni rad uvek samo neki konkretni rad. Spominjanom apstrakcijom

"iščeza korisni karakter proizvoda rada, iščeznuo je i korisni karakter radova koje oni predstavljaju, izgubili su se, dakle, i različiti konkretni oblici tih radova, ne razlikuju se više, već su svi skupa svedeni na *jednak* ljudski rad, na apstraktni ljudski rad."⁵⁷

Apstraktni rad je, dakle, drugi aspekt konkretnog rada, koji se sad pokazuje u vidu *jednakog* ljudskog rada. Upravo u pojmu jednakosti je ključ razumevanja apstraktnog rada. Naime, kada ljudski rad uzmemo kao totalitet mi apstrahujemo od različitih tipova rada: rad stolara postaje *jednak* radu radnika na traci. Pojedinačni rad uzet kao deo totaliteta ljudskog rada, pretvara se u društveni rad time što se apstrahuje od njegovog materijalnog sadržaja. Tako dolazimo do kategorije apstraktnog rada kao, uslovno rečeno, uslova mogućnosti razmenske vrednosti.

Za Marxa fundament društva, ponavljamo, nisu pojedinci već društveni odnosi u kojima ti pojedinci stoje jedno naspram drugog. Prema tome, privatni interesi u modernom društvu nisu izolirani, kako što to liberalne teorije predstavljaju, već društveno određeni interesi. Drugim rečima, Marx naglašava kako su interesi pojedinaca mogući tek u okviru društva, koji im nudi uslove i sredstva za realizaciju istih. Razmenska vrednost se javlja kao zajednički imenilac svih interesa različitih pojedinaca. Kroz tu vrednost, primećuje Marx, oni govore istim jezikom iako su im interesi sadržajno drugačiji.⁵⁸ No, ovome trebamo dodati kako svrha kapitalističke proizvodnje nije zadovoljavanje mirijadu ljudskih potreba već stvaranje *viška vrednosti*.

O kakvom višku vrednosti je reč? Kako se do nje dolazi? Da pojednostavimo, do viška vrednosti kapitalist dolazi uskraćivanjem radnika, odnosno nenaplaćenim radom. Iako je za proizvodnju određene robe potrebno 3 sata, to ne znači kraj radnog vremena - ostalih, u najboljem slučaju, 5 sati radnog vremena radnik proizvodi višak vrednosti. Dakle, legalnom manipulacijom radnog vremena dolazi se do viška vrednosti. Nadalje, kapitalist taj višak

⁵⁷ K. Marx, *Kapital*, str. 46

⁵⁸ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 67

vrednosti mora da uloži u proizvodnju kako bi akumulacija mogla biti kontinuirana. Uslov uspešne akumulacije kapitala jeste ravnoteža između društvene potražnje i potrošnje. S obzirom na ove osnovne distinkcije Marx razlikuje jednostavnu i proširenu reprodukciju kapitalističkog sistema. Pri ovoj raspravi, od presudne je važnosti da se proces akumulacije, odnosno kapital shvatiti kao društveni odnos, a ne kao bogom dano nagomilano bogatstvo. Drugim rečima, cirkulacija kapitala ne može biti iscrpljena deduktivnom logikom. To je razlog zašto se klasična politička ekonomija kao nauka "treba naučiti i oboriti".⁵⁹

O procesu stvaranja viška vrednosti biće više reči u sledećem odeljku. U nastavku predstaviceo posedničke odnose u kapitalističkom društvu, koja Marx izražava tzv. *trinitarnom formulom*.

2.2.3. Fetišizam građanskih odnosa: trinitarna formula

U prethodnim poglavljima bilo reči o razdvajanju ekonomske i političke moći na rascepu između feudalizma i kapitalizma. Takođe smo naznačili ulogu tzv. ekstra-ekonomske sile kao manifestacije feudalne moći. Dali smo nekolicinu primera na osnovu kojih je moguće zamisliti način života u feudalizmu. To smo učinili s obzirom na nastajanje modernog građanskog društva, koji donosi novi politički subjekt u vidu modernog građanina. Nadalje, uveli smo kategoriju razmenske vrednosti, te definirajući je smo došli do uvida kako je dvostruka vrednost robe osnova na dvostrukom karakteru rada.

Na tom tragu smo onda govorili o apstraktnom i konkretnom radu, čije razlikovanje postaje moguće tek unutar kapitalističkom načinu proizvodnje. Utoliko tek unutar kapitalističkog načina proizvodnje možemo govoriti o robi kao o samostalnoj vrednosti, koja postoji nezavisno od procesa njene proizvodnje. Upravo ovaj vid robe Marx naziva fetišizmom robe. Reč je o mistifikaciji procesa proizvodnje na način da to rezultira shvatanjem robe kao samostalnog entiteta, koji je nezavisan od tog procesa. Drugim rečima, fetišizam robe se sastoji u prikazivanju predmetne vrednosti određenog proizvoda kao samorazumljive "prirodne nužnosti". Iz toga sledi fetišizam građanskih odnosa koji te odnose prikazuju u nekoj idealnog prirodnosti, a ne u svetlu njihovih materijalnih uslova, odnosno s obzirom na kapitalistički način proizvodnje.

⁵⁹ R. Belofjore, "Leptir i Vampir", str. 359

Naime, do fetišizma robe, po Marxovom sudu, se dolazi na osnovu izvitoperenosti različitih segmenata rada i vrednosti unutar kapitalističke proizvodnje. Drugim rečima, kapitalistički način proizvodnje implicira nekoliko radikalnih promena u procesu proizvodnje dobara. Jedna od tih promena jeste eksproprijacija i aproprijacija tzv. zajedničkih zemljišta. Tim nasilnim činom čoveku se oduzima i otuđuje njegov direktni pristup sredstvima za život. Tako njemu ostaje u vidu vlasništva samo svoja radna snaga, pomoću koje može doći, takoreći, indirektno do sredstava za održavanje u životu, koja se sada pojavljuju kao sredstva za proizvodnju.

Nadalje, druga radikalna promena se ogleda u otuđivanju radnika od procesa i proizvoda vlastitog rada. Čovek, koji poseduje jedino svoju radnu snagu, naziva se najamnim radnikom, koji je svoj rad primoran da proda za određenu sumu novca. Kupoprodaja radne snage, ponavljamo, se vrši pod legislativnim uslovima, odnosno na osnovu pravnog ugovora. No, daleko od toga da je to pravedan čin s obzirom na dostojanstvo ljudskog života. Radnik prodaje svoju radnu snagu te time predaje svoje vlasništvo drugome, tj. kapitalistu, na određeno *vreme*. Kategorija vremena, tačnije, radnog vremena u ovom slučaju, ključna kako bismo razumeli proizvodnju vrednosti. Ova živa radna snaga, nabavljena putem najamnine, postaje uzrok proizvodnje nove vrednosti, pa stoga i viška vrednosti, koji doprinosi stvaranju ukupnog kapitala. Kapital i najamni rad, kao promenljiv deo istog, ne postoje jedno bez drugog.⁶⁰

Gore opisani scenarij dobija na realnoj težini kada se podsetimo svrhe kapitalističke proizvodnje. Marx potonje ističe nasuprot građanskim ekonomistima, koji robnu proizvodnju shvataju kao zadovoljavanje potreba, putem opšteg posredovanja. Rečju, svi će zadovoljiti vlastite potrebe tako što zadovoljavaju potrebe drugih. Za takav tip posrednog zadovoljavanja ljudskih potreba je glavni medijum tržište, odnosno tržišna razmena robe. Međutim, Marx nam ukazuje, kako zadovoljavanje potreba u kapitalizmu može biti samo nusproizvod, tj. do zadovoljavanja potreba će doći jedino ako se ono poklapa sa oplodnjom kapitala. Svrha kapitalističke proizvodnje je stvaranje vrednosti, i to ne bilo kakve već *viška vrednosti*.

⁶⁰ R. Belofjore, "Leptir i Vampir", str. 352

Rekli smo, kako unutar određenog radnog vremena, kapitalist proizvodi višak vrednosti tako što najamni radnik radi više nego što je potrebno za proizvodnju određene robe.⁶¹ Tačnije, "kapitalist iz zaposlenih radnika izvlači višak rada, koji pri prodaji proizvoda se pojavljuje kao višak vrednosti".⁶² Višak vrednosti, koji se izvlači iz procesa proizvodnje, se mora ulagati kako bi akumulacija kapitala bila kontinuirana. Višak vrednosti se tako deli na zemljišnu rentu, kamatu i preduzetničku dobit, odnosno profit. Izvori dohotka, dakle, mogu biti sledeći: kapital, zemlja i rad. Ova tri izvora su ujedno i tri ključna faktora ekonomije. Kapital donosi dobit, ili kamatu, vlasništvo nad zemljom rentu, te najzad, rad kao radna snaga, iliti najamni rad, nadnicu, tj. preduzetničku dobit. U ovom trojnom obliku su sadržane, Marxovim rečima, "sve tajne društvene proizvodnje".⁶³

Navedeni elementi trinitarne formule, primećuje Heinrich na Marxovom tragu, u kapitalističkom društvu poprimaju magične sposobnosti poput drvenih totema i amajlija u tzv. primitivnim, iliti ne-civilizovanim društvima. Nalik ljudi iz drevnih civilizacija i građani modernog društva žive u "začaranom" svetu u kojem dolazi do "personifikacije stvari": subjekti društvenog procesa nisu ljudi, nego roba, novac i kapital. Utoliko navedeni faktori poseduju materijalnu silu, odnosno ne radi se samo o "lažnoj svesti". Ovo je fetišizam modernog društva na delu.

Utoliko pozivati se na naučni progres i tehnologizaciju društva znači upasti u komfort zonu samorazumljivih kategorija, a ne objasniti ustrojstvo modernog društva. Kako to Heinrich uočava: "na tom temelju nastaje autopercepcija građansko-kapitalističkog društva kao utočišta prosvetiteljstva, civilizacija i kulture, s kojim je zapadna civilizacija dosegla svoj vrhunac."⁶⁴ Slika o nadmoći belih zapadnjaka (white supremacy) je, na ovom tragu, mistifikovala kolonijalne ekspanzije u 19. i 20. veku. Superiorna zapadna civilizacija je, tobože, samo htela preneti svoje znanje i kulturu ne-civilizovanim narodima. Dok postoji centra biće i periferije...

⁶¹ Kapitalist radniku plaća *nadnicu* određene visine, koja je dovoljna za reprodukciju radnikove radne snage. Problem određivanja visine nadnice je bio uzrok mnogobrojnih radničkih pobuna, pa čak i dan danas. Zbog širine te problematike u ovome radu nećemo je dalje tematizovati, no, želimo istaći kako ni nadnica, dostojna ljudskog života, nije tek tako pala sa drveta, već da je ona rezultat klasnih borbi.

⁶² M. Heinrich, *Uvod u Marksovu kritiku političke ekonomije*, str. 177

⁶³ K. Marx, *Kapital*, str. 1811

⁶⁴ M. Heinrich, *Uvod u Marksovu kritiku političke ekonomije*, str. 175

Kada govorimo o fetišizmu robe i mistifikacijama (ne)civilizovanosti, trebamo imati na umu, kako Marx, u svom zrelijem spisateljstvu, o njima ne govori kao o proizvodima vladajuće klase već kao o ukorenjenim momentima strukture građanskog društva. Drugim rečima, građansko društvo je nastalo na osnovu suštinskih antagonizama, protivrečnosti i suprotnosti. Tek na osnovu održavanja sukobljenih razlika radnik/kapitalist, periferija/centar, crno/belo itd., ono može reprodukovati samu sebe. Prema tome, Marxov koncept fetišizma je oružje upereno kako protiv prosvetiteljsko-racionalističke samouverenosti građanskog društva, tako i protiv empirijskog samorazumevanja političke ekonomije, koja počiva upravo na tom fetišizmu.

Marx daje fundamentalnu kritiku, ne samo građanskog društva kao takvog, već i temelja građanske ekonomije. Drugim rečima, on kritikuje one kategorije koje građanska ekonomija pretpostavlja kao samorazumljive. Iskorak iz determinizma modernog građanskog društva, na osnovu Marxovih uvida o fetišskom karakteru istog, Michael Heinrich formulira na sledeći način:

"Time što fetišizam čini vidljivim Marx ne daje samo osnove za kritiku svesti i nauke, nego pre svega pokazuje kako društveni odnosi nipošto ne moraju biti takvi kakvi jesu: vladavina vrednosti nad čovekom nije prirodni zakon društva, nego rezultat određenog ponašanja ljudi, a to se ponašanje - barem u principu može i promeniti. Društvo bez robe i novca jest zamislivo."⁶⁵

2.3. Zaključno o tajni prvobitne akumulacije

U dosadašnjem radu nastojali smo ukazati na problematičnost objašnjavanja istorijskih fenomena pomoću anegdota iz prošlosti poput one s početka poglavlja o ekonomskog prvobitnom grehu. Vodili smo se stavom da je za razumevanje istorijsko materijalističke analize moderne kapitalističke epohe, najbolje prići na osnovu Marxove kritike *tzv. prvobitne akumulacije*. Nije na odmet prvenstveno objasniti zašto se govori o *tzv. prvobitnoj akumulaciji*. Naime, Marx kaže kako

⁶⁵ Isto, str. 81

"tzv. prvobitna akumulacija nije, dakle, ništa drugo do istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstva za proizvodnju. On je "prvobitan" zato što sačinjava predistoriju kapitala i načina proizvodnje koji mu odgovara".⁶⁶

Prema tome, metode prvobitne akumulacije kapitala, kako nas Marx uči, su sve drugo samo ne idilične.⁶⁷ Tradicija političkog marksizma, koju ćemo predstaviti u nastavku rada, demistifikacijsku motivaciju crpi iz propitivanja određenja kapitalizma kao društvenog odnosa, kako bi doprineli prevazilaženju samorazumljivosti ahistorijskih kategorija. Spomenuta demistifikacija svoju svrhu ne nalazi u samoj sebi već u jasnom razumevanju realnosti u kojoj živimo. Naš zadatak će biti da predočimo kako se ahistorično shvatanje kapitala raširio mimo teorija klasične ekonomije, te prećutno dospao i u marksističke analize.

Marx u *Grundrissama*, u poglavlju "Prvobitna akumulacija, podela rada i otuđenje", razlikuje istoriju, tj. istorijske pretpostavke nastanka kapitalizma i njegovu savremenu povest, odnosno tok njegove samo-reprodukcije. Marxovim rečima: "Historijski proces nije rezultat kapitala nego njegova pretpostavka".⁶⁸ Ova teza ide nasuprot tvrdnjama građanskih ekonomista, koji na kapital gledaju kao *ahistorijski* oblik proizvodnje. Kako to u *Kapitalu* formuliše:

"U stvarnoj istoriji osvajanje, podjarmljivanje, pljačka i ubijanje, jednom reči nasilje, igra, zna se, glavnu ulogu. U krotkoj političkoj ekonomiji oduvek je vladala idila. Pravo i "rad" bili su oduvek jedina sredstva za sticanje bogatstva, razume se uvek sa izuzetkom "ove godine".⁶⁹

Mišljenja smo kako upravo ovaj segment čini promišljanje fenomena tranzicije iz feudalizma u kapitalizam poučnom lekcijom za promišljanje savremenih mehanizama otuđenja i eksploatacije.

Postavlja se pitanje kako spomenute teorije dolaze do ovakvih tvrdnji? Naime, do određenja kapitala kao prirodnog blaga ili nagomilanog bogatstva dolazi se na tragu ne-reflektovanja opštih zakona vlasništva, koja čine temelj kapitalističkog društva. Drugim rečima, ti zakoni čine povesno materijalne uslove modernog građanskog društva. Naš zadatak će biti da

⁶⁶ K. Marx, *Kapital*, str. 631

⁶⁷ Isto, str. 361

⁶⁸ K. Marx, "Osnovi kritike političke ekonomije", str. 677

⁶⁹ K. Marx, *Kapital*, str. 631

predočimo kako se ahistorično shvatanje kapitala raširio mimo teorija klasične ekonomije, te prećutno dospelo i u marksističke analize.

Opovrgavanjem teze da je kapital akumulirano bogatstvo, Marx zaključuje da, iako obrazovanje kapitala polazi od bogatstva, *uslovi* za isto se pojavljuju tek povесnim odvajanjem rada od objektivnih uslova njegove egzistencije. Ovaj zaključak implicira dve stvari. Prvo, pretvaranje robe i novca u kapital se ostvaruje pod određenim istorijskim uslovima. Drugo, taj čin akumulacije se temelji na promenjenim društvenim odnosima. Naime, Marx uočava kako za, takoreći, obrazovanje kapitala, dva suštinski različite vrste vlasnika moraju doći na snagu. Reč je o vlasnicima sredstava za proizvodnju, koji kupovinom radne snage žele oploditi vrednosti gospodarstva, i o tzv. slobodnim radnicima, koji su jedino u posedu svog rada, odnosno prodaju svoju radnu snagu kako bi došli do sredstava za život.

Na pitanja kada i gde se pojavljuje tzv. slobodni radnik koji je, u pravnom smislu, ravnomeran kapitalistu, Marx odgovara, da se tek raspadanjem tzv. pred-kapitalističkih odnosa javljaju slobodni radnici čije usluge, tj. radna snaga, kupuje u svrhu proizvodnje, a ne potrošnje. Rad i njegov proizvod na taj način biva negiran kao rad jednog konkretnog radnika. Drugim rečima, radna snaga kao *roba* ulazi u proizvodni odnos, time bivaju posredovana radnikova sredstva za život. U *Grundrissama* Marx daje preliminarni odgovor koji će posle produbiti u *Kapitalu*, te na kojem će se temeljiti PM kritika tranzicijskog perioda iz feudalizma u kapitalizam.

Slobodni radni je "slobodan" u dvostrukom smislu. Pod jedan, oni sami ne čine sredstvo za proizvodnju kao, naprimer, robovi. Pod dva, dotični radnici ne poseduju sredstva za proizvodnju kao što je slučaj sa samostalnim (kapitalističkim) seljacima. Ovo odvajanje i suprotstavljanje živog rada i objektivnih uslova rada je osnova kapitalističke proizvodnje. Ova suprotstavljenost leži u osnovu kapitalističke proizvodnje. Jednom kada se ovaj tip proizvodnje ustali, održavajući ovaj temeljni društveni sukob, reprodukuje samog sebe. Uslovi rada i živa radna snaga jedno spram druge se pojavljuju kao vrednosti druge vrste. Ovaj problem otvara raspravu o razlikovanju i vrednovanju produktivnog od neproduktivnog rada unutar kapitalističke proizvodnje.

Proces koji stvara kapitalističke odnose jeste proces koji pretvara proizvođače u najamne radnike. Taj dvostruki povесni proces ima dva naličja. Prvi je oslobađanje radnika od feudalnih odnosa. Tzv. buržoaski istoričari, kako to umesno primećuje Marx, ispovedaju samo

ovu stranu istorije.⁷⁰ Druga strana iste medalje nam otkriva kako ovi "oslobođenici" dolaze u uslove u kojima su primorani prodavati same sebe. Kada se jednom dotični oslobode "esnafske stege", oni ujedno gube direktan pristup sredstvima za života, koja su im jamčena od strane feudalnog gospodara. Prema tome, zaključuje Marx, ekonomska struktura kapitalističkog proizlazi iz ekonomske strukture feudalnog društva. Ili, "raspadanje potonjeg, oslobađa *elemente* ovog prvog."⁷¹

Sistem najamnog rada je, dakle, moguć "odvajanjem radnika od zemlje kao njegove prirodne laboratorije".⁷² Zemlja više ne predstavlja prirodno blago za čovekovo održavanje u životu. Nastankom kapitalizma svaki tip neproduktivnog iskorištavanja zemljišta i njegovih dobara biva strogo kažnjavano. Puko životarenje postaje nepoželjna karakteristika ljudi. To do te mere da je određen sloj populacije svojim životom morao platiti cenu. Federicina istorijsko materijalna analiza u *Kalibanu i veštici* dodaje rodnu perspektivu društvenoj akumulaciji kapitala. Ono što ne bi trebalo da je sporno jeste da "istorija ove njihove (kapitalističke) eksproprijacije zapisana je u analima čovečanstva neizbrisivim potezima krvi i ognja".⁷³

Za raspravu o tranziciji od ključnog je značaja dodati kako je proces eksproprijacije i aproprijacije zadobijao različite oblike od zavisnosti od geopolitike različitih teritorija. Budući da se klasičan oblik kapitalističke eksploatacije javlja u 16. vekovnoj Engleskoj, ona čini polazni primer kako Marxovih, tako i analiza političkog marksizma. Marx tzv. industrijske kapitaliste vidi kao nosioce kapitalističke "revolucije". Naime, on, veoma slikovito, vitezove industrije suprotstavlja vitezovima industrije.⁷⁴ Promišljanjem ove metafore kao da se otkrilo polje skrivenih nedorečenosti. O tome svedoči plodna rasprava 80-ih o fenomenu tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, koja se naziva i Brennerovom debatom. To je tema sledećeg poglavlja.

⁷⁰ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 303

⁷¹ K. Marx, *Kapital*, str. 631

⁷² K. Marx, "Osnovi kritike političke ekonomije", str. 653

⁷³ K. Marx, *Kapital*, str. 632

⁷⁴ Isto, str. 632

3. Politički marksizam i fenomen tranzicije

"Čovek srednjeg veka gnušao bi se još više čitavog načina našeg današnjeg života, kao svirepog, užasnog i varvarskog! ... Postoje vremena kada čitava jedna generacija dospeva između dve epohe, između dva načina života, tako da gubi svaku prirodnost, svaki moral, svaku sigurnost i čednost."

- Hermann Hesse, *Stepski Vuk*, str. 22

U trećem poglavlju ovog rada smo predstavili Marxov kritički projekat kao kritiku modernog građanskog društva i klasične političke ekonomije. Utoliko je bilo reči o genealogiji moderne individue na osnovu kojeg smo dali objašnjenje društva kao proizvodnog odnosa. Tako smo došli do ključnih odrednica poput avetinjske predmetnosti robe i fetišizmu građanskih odnosa. Mišljenja smo kako je to bio nužan put uvoda u potpunije razumevanje onoga što Marx naziva tzv. prvobitnom akumulacijom, te savremene marksističke kritike osnovane na ovim kategorijama.

Marx, podsetimo se, u dvadeset i četvrtoj glavi sedmog poglavlja *Kapitala* govori o tzv. prvobitnoj akumulaciji kako bi istakao da tu nije reč samo o nagomilanom bogatstvu ili profitu, već da u njegovoj osnovi leže izmenjeni društveni odnosi. Time on tvrdi kako akumulacija kao takva nije dovoljna za nastanak kapitalizma jer on nije prosto bogatstvo već društveni odnos. Ono što je omogućio transfer bogatstva u kapital jeste transformacija društveno vlasničkih odnosa. Prema tome, iako je akumulacija bogatstva bio neophodan uslov, ono nije bio nužan, pa ni odlučujući, za nastanak i razvoj kapitalizma kakvog danas poznajemo. Ovom argumentacijom Marx inzistira na istorijskoj specifikaciji kapitalizma pod čim podrazumeva da kapitalizam ima svoj početak u posebnim povesnim uslovima, te da on utoliko ima svoj početak i kraj.⁷⁵ Kapitalizam, nije, dakle, proizvod neizbežnog prirodnog razvoja, niti kraj istorije.⁷⁶

U uvodu u svoju knjigu *Poreklo kapitalizma* Ellen Meiksins Wood primećuje kako je uverenje o nemogućnosti i nepostojanju alternative kapitalističkoj proizvodnji duboko ukorenjeno u Zapadnoj kulturi. Rekli smo više puta kako je kapitalizam sistem u kom je roba proizvedena za profitabilnu razmenu, te da se razlikuje od svih njemu prethodećih društvenih

⁷⁵ Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism. A Longer View*, Verso, London-New York, 2002., str. 36

⁷⁶ Isto, str. 36

systema po tome što su sredstva za proizvodnju tržištem posredovana. Naš zadatak je ovde da skiciramo *objašnjenje* nastanka kapitalizma kao društveno-vlasničkog odnosa.

Klasični ekonomski modeli kapitalizam prikazuju kao priliku. No, rekli smo kako ono to nije, preostaje nam da pobliže damo odgovore na pitanje zašto to nije tako? Naime, materijalni život i društvena reprodukcija u kapitalizmu je sveobuhvatno posredovana tržištem, tako svaka individua na jedan ili drugi način je primorana da stupi u tržišne odnose kako bi došla do sredstva za život. To znači da kapitalističko tržište diktira ne samo ekonomske transakcije već i društvene odnose u celini. Imperativi takvog tržišta, kao što smo već preliminarno naveli, su konkurencija, akumulacija, maksimalizacija profita i povećanje produktivnosti rada. S obzirom na ovu materijalnu činjenicu da odnosi među ljudima bivaju posredovani procesom razmene dobara, i društveni odnosi se pojavljuju kao odnosi među stvarima. Robna proizvodnja i društveni odnosi postaju slika i prilika kapitalističke proizvodnje. Ovo Marx naziva, ponavljamo, fetišizmom i personifikacijom stvari, koja nam donosi moderno građansko društvo.

Imajući ove uvodne napomene u vidu, primarna intencija Ellen Meiksins Wood jeste dovođenje u pitanje naturalizirajuće tendencije kapitalizma i nasuprot tome da ukaže na osobnosti po kojima isto predstavlja istorijski specifičnu društvenu formu, pa tako i povesni prekid sa njemu prethodećim formacijama. Utoliko ona dodaje kako "razmišljanje o budućim alternativama kapitalizam zahteva od nas da mislimo o alternativnim koncepcijama njegove prošlosti."⁷⁷ U tom duhu ćemo u nastavku rada tematizirati savremene ekonomske modele *razumevanja* tranzicije u svetlu političko marksističke kritike.

3.1. O tranzicijskoj debati

Debata o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam se razvila 50-ih godina dvadesetog veka. Inicirana je kritičkim dijalogom između ekonomista Paula Sweezya i istoričarom ekonomije Mauricea Dobba. Marxov doprinos istom ogleda se u njegovom nesleđu objašnjenja tranzicije, odnosno njegovoj kritici tzv. prvobitne akumulacije.

Naime, u časopisu *Science & Society* objavljeni su članci Maurice Dobba "Studije u razvoju kapitalizma" i Paula Sweezya "Tranzicija iz feudalizma u kapitalizam".⁷⁸ Kasnije su

⁷⁷ Isto, str. 8

⁷⁸ Usp. Paul M. Sweezy Maurice Dobb, H. K. Takahashi, Rodney Hilton, Christopher Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Science & Society, New York, 1963.

članci na ovu temu objavljeni u istoimenoj knjizi od strane Rodneya H. Hiltona 1976. godine. Knjigu otvara članak Roberta Brennera pod nazivom "Agrarna klasna struktura i ekonomski razvoj u pred-industrijskoj Evropi", čiju argumentaciju ćemo predstaviti u sledećem poglavlju. Taj članak je takođe objavljen u uticajnim istorijskim novinama *Past & Present*.⁷⁹ Ono što je dobilo ime i postalo poznato kao "debata o tranziciji" postala je referentna tačka za diskusiju u marksističkim krugovima pa i šire. U ovom odeljku ćemo predočiti argumentacijske niti pomenuta dva autora.

Centralno pitanje između Sweezya i Dobb: gde treba locira tzv. prvog pokretača tranzicije? Da li se primarni uzrok nalazi u bazičnim, konstitutivnim feudalnim odnosima poput odnosa između gospodara i kmeta? Ili je on spoljašnji feudalnim društvenim odnosima, te lociran u proširenju trgovine?

Dobb, i Hilton, predlažu interpretaciju po kojoj je do tranzicije došlo oslobađanjem sitnih proizvođača od feudalnih prepreka, do kojeg je dovela klasna borba između lordova i podanika. Podanici su oslobođeni tzv. ekstra-ekonomskog pritiska, te su podsticani isključivo na proizvodnju dobara i njegovo poboljšanje. Feudalizam je, prema tome, ukinut zbog unutrašnjih razloga. Novac, razmena, gradovi, čak i tzv. "trgovačka revolucija" je bila integralna feudalnom sistemu. Hoće se reći kako su svi navedeni momenti nisu bili ništa radikalno novo što bi moglo proizvesti društvenu preobrazbu.

S druge strane, Sweezy postavlja kontra-argumentaciju na osnovu stava da je feudalizam intrinzično čvrst sistem otporan na promene, te da je zbog toga bio neophodan neki spoljašnji uzrok za tranziciju iz jednog društvenog oblika u drugi. Naime, on predlaže sledeći scenario: feudalizam je tolerisao i zahtevao određen obim razmene, ali sa učvršćivanjem lokalizovane gradske trgovine i centara za transport na daljinu, pojavila se potreba za povećanjem proizvodnje dobara za veći stupanj trgovine. Proširivanje trgovine je bilo dovoljno za razrešenje feudalnih okova feudalizma.

Ono na šta nas predstavnici političkog marksizma upozoravaju s obzirom na ove argumente jeste da se uzme u obzir kvalitativna, a ne samo kvantitativna, razlika između sitne robne proizvodnje i kapitalizma. Ovu misao će za par decenija produbiti Robert Brenner. Debata koja je o njemu dobila naziv je izrasla na osnovu ključnog problema koji je postavila de-

⁷⁹ Vidi. T. H. Aston, C. H. E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

bata o tranziciji: problem okolnosti pod kojima su proizvođači postali podložni tržišnim imperativima. Brennerovo objašnjenje tranzicije je fokusirano na promenu konfiguracije feudalnih vlasničkih odnosa, koji su određujući za faktore kao što su demografija i proširenje polja trgovine. Njegova analiza se usredotočila na unutrašnju dinamiku razvoja koja ne pretpostavlja odveć postojeću kapitalističku logiku. U nastavku rada ćemo detaljnije predstaviti politički marksizam, te unutar njega stavove Roberta Brennera.

3.2. Buržoaska paradigma: ortodoksni *versus* politički marksizam⁸⁰

Politički marksizam smo do sada uvodno predstavili kao savremenu marksističku tradiciju te smo naznačili njegove osnovne kritičke intencije. No, ono što smo ostali dužni jeste da detaljnije razložimo iste. To će podrazumevati distinkciju političkog marksizma naspram, takoreći, zaostavština klasične političke ekonomije od koje nisu sasvim oslobođene ni neke marksističke interpretacije, koje ćemo u nastavku označavati kao ortodoksni marksizam. Polazna tačka našeg detaljnijeg izlaganja će biti, kao što smo već naznačili, koncept "buržoaske revolucije". Na tom tragu ćemo se služiti sistematičnim člankom Benno-a Teschke-a na ovu temu pod nazivom "Buržoaska revolucija, nastanak države i nedostatak internacionalnog".⁸¹

Krovnim pojmom buržoaske revolucije, koji je kanonizovan u *Komunističkom manifestu*, se služe mnoge tradicije kako bi objasnile istorijski prelaz iz feudalizma u kapitalizam. To objašnjenje, bolje reći opis, tranzicijskih povesnih događaja bi se mogao sažeti na sledeći način. Naime, polazna teza analize je, kako nas je Marx naučio, da je klasni sukob *causa sui* povesti. Nadalje, tzv. *buržoaska paradigma* pretpostavlja postojanje buržoazije kao samosvesne i ujedinjene klase kao nosioca revolucije. Ona uočava rastući klasni antagonizam između "zaostalog" feudalnog plemstva i "progresivne" buržoazije. Zahvaljujući svojoj naprednosti, koja se ogleda u prosvetiteljskim kvalitetima kao što su znanje i razboritost, ona zadobija državnu vlast. Trijumf buržoazije se onda sastoji u brisanju političkih prepreka razvoju kapitalizma i rastu ujedinjene nacionalne države, nacionalnog tržišta i liberalno-demokratske javne sfere.⁸²

⁸⁰ A. Čakardić, *Sablasti tranzicije*, str. 104

⁸¹ Usp. Benno Teschke, "Bourgeois revolution, State formation and the Absence of the International", *Historical Materialism*, volume 13:2, 2005., str. 3-26

⁸² Isto, str. 5

Buržoaska paradigma, dakle, implicira identifikaciju tzv. buržuja sa kapitalistima, te na osnovu toga kapitalizam predstavlja kao prirodan sled komercijalizacije, rasta gradova, širenja razmene itd. Građanin ili *bourgeois*, odnosno stanovnik grada, je principijelni agent razvoja koji je u stanju da zameni zaostalu aristokratiju. *Buržo*a se, dakle, shvata kao budućnosno orijentisana klasa. Po ovoj paradigmi tranzicija na kapitalizam podrazumeva odklanjanje barijera u vidu privilegija aristokratije, te dopuštanje prirodnih i latentnih nagona gomilanja profita da se razvije u društveni sistem. Buržuj, koji je po ovoj paradigmi sinonim za kapitalistu, postaje nositelj znanja, inovacija i progresa, te tako na kraju krajeva, nositelj kapitalizma i liberalne demokratije.⁸³

Pri kraju dvadesetog veka, 80-ih godina postaju sve glasnije reakcije na ovaj klasični koncept. Naime, na snazi dobija revizionistički napad na tzv. socijalnu interpretaciju tranzicijskog perioda iz feudalizma u kapitalizam, na koja slede dva različita odgovora iz marksističke tradicije. Jedan je pristup, koji ćemo nazivati ortodoksno marksističkim, ubrzo ćemo objasniti zašto, a drugi je odgovor političkog marksizma. U čemu se, dakle, ogleda ortodoksno marksistički pristup? Koje je polazište ovog prigovora u debati o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam?

Ortodoksno marksistički pristup prvenstveno želi sačuvati tradicionalnu koncepciju buržoaske revolucije uz nekolicinu empirijskih prigovora. Spomenute prigovore Teschke sistematizuje u tri ključne stavke. Prva stavka je da dok buržoazija, kao samosvesna građanska klasa, prvenstveno uživa beneficije tranzicije, nema potrebe da se ulazi u detaljnu klasnu analizu.⁸⁴ Ona se može proširiti tako što će uključiti kako gradske, tako i ruralne kapitaliste, ali to neće menjati na činjenici da je buržoazija ideal tipska progresivna klasa. Utoliko, dakle, nema potrebe da se klasna analiza produbi u kvalitetne tzv. horizontalne smerove sastava jedne klase jer u konačnici nije ni bitno ko je nosilac "revolucije", odnosno društvene promene. Nadalje, Teschke navodi drugu stavku, kako ortodoksni pristup post-revolucionarnu državu ostavlja neodređenom.⁸⁵ Kako je to moguće? Naime, hoće se reći kako u pogledu ishoda revolucije ne mora se nužno govoriti o "buržoaskoj državi"; ona može biti sačinjena od različitih

⁸³ L. Patriquin, Introduction: The "Method" of Ellen Meiksins Wood, str. 5

⁸⁴ B. Teschke, "Bourgeois revolution, State formation and the Absence of the International", str. 5

⁸⁵ Isto, str. 6

mehanizama od Bonapartizma i apsolutizma do konstitucionalnih monarhija i republika.⁸⁶ Drugim rečima, kombinacija različitih načina proizvodnje je na delu dok kapitalistički način vremenom ne prevlada. Najzad, treća stavka govori o proširenju vremenskog trajanja buržoaske revolucije. Tranzicija može trajati desetljećima, ako ne i vekovima, dakle, ona ne mora biti ishod nekolicine krvavih događaja u kratkom periodu. Možemo, dakle, zaključiti kako problem buržoaske paradigme - nepredvidivost nastanka kapitalizma - ostaje netaknut ortodoksno marksističkim pristupom.

Pogledajmo sada drugi marksistički odgovor na revizionistički napad na koncept "buržoaske revolucije"; odgovor koji je dobio pogrđni naziv politički marksizam. Politički marksizam, dakle, zastupa stav o odbacivanju buržoaskog koncepta uz istovremenu empirijsku reformulaciju klasne analize tranzicijskog perioda. Šta to znači? Naime, koncept buržoaske paradigme svedoči o unutrašnjoj napetosti teorijskih ambicija i divergentnosti povesnih dešavanja. Veberovski rečeno, idealnotipska konstrukcija ne uspeva da reflektuje povesnu činjenicu da mnogostrukost puteva ka kapitalističkom načinu proizvodnje ne teku izolirano i paralelno, već se isprepliću unutar šireg polja međunarodnih odnosa.⁸⁷ Prema tome, predstavnici političkog marksizma smatraju kako je ključ za razumevanje tranzicije iz feudalizma u kapitalizam uzimanje u obzir sukob između spoljašnjih imperativna ekstra-ekonomske nužnosti i unutrašnjih odgovora jedne zemlje na iste.

Iz rečenog slede četiri ključna argumenta, kako to Teschke sistematizira, u vidu odgovora na revizionistički napad na koncept buržoaske revolucije. Prvi argument, kapitalizam nije nužan ishod klasnog antagonizma Evropskog feudalizma. Ono nastaje na osnovu specifičnog društveno-političkog konteksta kasnog srednjeg veka i rano moderne Engleske kao neplanirana posledica klasnog sukoba u agrarnom sektoru. O pomenutim klasnim sukobima ćemo detaljnije u sledećem poglavlju. Drugo, kapitalizam ne može biti transistorijski definisan kao racionalno ekonomska delatnost, koja je osnovana na subjektivnom motivu za profitom - buržoazija kao ideal kopača zlata. Nasuprot tome, PM podseća kako je kapitalizam društveni odnos u kome su svi faktori proizvodnje komodificirani i gde je proizvodnja dobara posredovana i regulisana tržištem. Na ovoj osnovi kapitalizam nije jednostavno proizvodnja

⁸⁶ Isto, str. 6

⁸⁷ Isto, str. 7

za tržište već konkurentna proizvodnja osnovana na tržištu.⁸⁸ U ovakvom društveno-vlasničkom režimu obezvlašćeni direktni proizvođači, ponavljamo, su primorani da prodaju sopstvenu radnu snagu vlasnicima sredstava proizvodnje. Jedinstvenu dinamiku kapitalističkog društvenog sistema pokreću *konkurencija, eksploatacija i akumulacija*.⁸⁹

Iz maločas navedenih stavki sledi treći argument, koji poziva na odvajanje konceptualnog para buržoazije i kapitalizma. Naime, buržoazija kao klasa nije nužno povezana sa novo nastalom klasom trgovačkih kapitalista. Utoliko kapitalizam ne ide ruku pod ruku ni sa nastankom i razvojem gradova. Ovom raskrinkavanju tradicionalne kategorije buržoazije dodaje na težini potreba za zasebnim istorijskim tretmanom nastanka i razvoja svake države za sebe. Drugim rečima, četvrti argument PM-a, govori nam kako se ne može svaka zemlja moderne Evrope podvesti pod univerzalni krovni pojam "buržoaske revolucije". Utoliko će predstavnici ove tradicije, poput Brennera i Meiksins Wood, detaljnije analizirati povesno društvene pogodnosti za kapitalistički razvoj u rano modernoj Engleskoj i Francuskoj. Pređimo, dakle, na pomenute specifičnosti političko marksističke povesne analize tranzije iz feudalizma u kapitalizam.

3.3. Robert Brenner i Brennerova debata

U dosadašnjem radu smo u više navrata isticali ime Roberta Brennera kao načelnika tradicije političkog marksizma. Naime, Brenner je profesor emeritus istorije i direktor Centra za Socijalnu teoriju i komparativnu istoriju na Kalifornijskom Univerzitetu u Los Angelesu. Urednik je socijalističkog časopisa *Against the Current* i član uredništva *New Left Review*. Svoju teorijsku delatnost je posvetio istraživanju epohe rano moderne Evrope kroz perspektivu marksističke društvene teorije. Stoga ćemo ovo poglavlje posvetiti detaljnijem prikazu njegovih analiza tranzicije, koje se u stručnoj literaturi spominju pod nazivom *Brennerova debata*.

Brennerovom debatom se označava značajna debata između marksističkih istoričara tokom kasnih 70ih i ranih 80ih po pitanju nastanka kapitalizma. Brennerov članak i rasprava koja je sledila je imala veliki značaj za razumevanje izvora kapitalizma te koji je bio osnova

⁸⁸ Isto, str. 11

⁸⁹ Isto, str. 11

za stavove PM-a.⁹⁰ Brennerova debata je podstakla promišljanje vladajućih stavova o klasnim odnosima posebno u ekonomiji Engleske u kasno srednjem veku i ranoj moderni. U nastavku rada nastojaćemo prikazati ključne Brennerove stavove iz već pomenutog članka.

Naime Brenner u svom članku iz 1976. godine analizira ekonomske promene kasnog srednjeg i rane moderne te na tom tragu klasificira dve teorijske struje koja se bavi istim predmetom. Reč je o tzv. demografskom i komercijalizacijskom modelu "objašnjenja" tranzicijskog perioda.⁹¹ Naime, njegova početna teza jeste da se ovo razdoblje dugotrajne ekonomske transformacije često objašnjava promenom ekonomskih tzv. objektivnih faktora. Drugim rečima, period tranzicije iz feudalizma u kapitalizam opisuje se pomoću rasta tržišta i razmene, porastom stanovništva, pojavom zakona ponude i potražnje itd. Prema tome, različiti ekonomski modeli, koji ove objektivne faktore stavljaju u centar svojih analiza, klasnoj strukturi datog društva pristupaju uglavnom kao sporednom fenomenu. Upravo treman klasne strukture u ovim analizama je predmet Brennerovog interesovanja.

Brenner primećuje kako je tipično da se u ime analitičke preciznosti apstrahuje od klasne ili društvene pozadine.⁹² *Klasna struktura* se, utoliko, prikazuje kao već sadržana u određenom ekonomskom modelu objašnjenja datog perioda. Klasna struktura ili društvena pozadina se, dakle, u najboljem slučaju premešta u drugi plan, ako ne i odbacuje. Na ovim osnovama, dugoročni ekonomski razvoj je razumevan u kategorijama institucionalizovane i ravnopravne razmene između u ugovoru navedenih članova, koji trguju pod promenljivim tržišnim uslovima. Brennerova poenta jeste da ukaže kako su ovi ekonomski modeli objašnjenja od početka osuđeni na propast jer gube iz vida da upravo klasna struktura, koju stavljaju u drugi plan, utiče kao klasna moć na demografske i ekonomske promene, te određuje smer njihovog razvoja, a ne obratno.

Pod pojmom klasne strukture Brenner podrazumeva dva analitički odvojena, ali istorijski objedinjena aspekta. Prvi aspekt je, takoreći, radni proces ili "društvena sila proizvodnje", koja jeste međusobni odnos direktnih proizvođača, te njihov odnos prema zemlji i sredstvima proizvodnje. Drugi aspekt čine vlasnički odnosi ili "odnosi izvlačenja profita", koji jesu kon-

⁹⁰ Ellen Meikisins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 50-64

⁹¹ Meiksins Wood će na ovom tragu dati detaljniju analizu tranzicijskog razdoblja.

⁹² Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", str. 30

fliktni odnosi utemeljeni na posedu.⁹³ Na osnovu drugog aspekta, nastavlja Brenner, se definišu klase u društvu: klasa direktnih proizvođača i tzv. vladajuća klasa. Njegova teza je da jednom kada se uspostave klasni odnosi, oni imaju tendenciju da se ustale i na taj način odrede dalji ekonomski razvoj.

Brenner u svom članku "Poreklo kapitalističkog razvoja: kritika neo-smitijanskog marksizma" primećuje kako ni marksističke analize nisu uspele da izbegnu zamku, takoreći, "objektivnih ekonomskih faktora".⁹⁴ Hoće se reći kako su neke od marksističkih analiza našle u poteškoćama pri razumevanju i objašnjenju nastanka i ekspanzije kapitalističke proizvodnje. One su, naime, ispustile iz vida ono što Brenner neprestano naglašava, a to jeste kako analiza kapitalističkog ekonomskog razvoja zahteva razumevanje načina na koji su kapitalistički društveno-produktivni odnosi omogućili, pa onda uslovljavali, akumulaciju kapitala.

Društveno-vlasnički odnosi su ti koji određuju tzv. objektivne ekonomske faktore, a ne obratno. Prema tome, kako bi se u potpunosti obuhvatio dugoročni ekonomski razvoj, tvrdi Brenner, bilo da je reč o ekonomskom rastu ili retrogradnji, ključno je analizirati relativno autonomne procese etabliranja klasne strukture društva. U tom smislu klasni sukob može biti ključ dugoročne ekonomske transformacije u kasno srednjovekovnoj i rano modernoj Evropi, drugim rečima, za razumevanje tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Brenner će svoju tezu nastojati podkrepiti kritikom ekonomsko-determinističkih modela razumevanja ekonomske transformacije iz maločas spomenutog perioda. U tom smislu će se on fokusirati na dva modela interpretacije tranzicije, koje će on nazvati komercijalizacijskim i demografskim modelom.⁹⁵ U nastavku rada ukratko ćemo predstaviti ova dva modela, te nakon toga ćemo prikazati Brennerovo shvatanje klasnog sukoba i ekonomskog razvoja na kojem se u velikoj meri baziraju i analize Ellen Meiksins Wood.

⁹³ R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development", str. 31

⁹⁴ Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism", u: Hamza Alavi i Teodor Shanin (ur.), Introduction to the Sociology of "Developing Societies", London: Macmillan Press, str. 49

⁹⁵ R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development", str. 32

3.3.1. Komercijalizacijski model

Klasična politička ekonomija i prosvetiteljski koncepti progresa nude veoma površna objašnjenja, koji mogu poslužiti jedino kao *opisi* nastanka kapitalizma.⁹⁶ Centralno mesto konvencionalnih istorijskih pristupa *alla* Adam Smith je pretpostavka, koja je prisutna eksplicitno ili implicitno, o ljudskoj prirodi koja je orijentisana ka sticanju bogatstva, iliti "da mijenja, trampa i zamjenjuje jednu stvar za drugu".⁹⁷ Konvencionalnim pristupima razumevamo, dakle, sve one teorije u koje se potkrala maločas izneta teza. Tako za primer ovih pristupa možemo navesti predstavnike engleskog kontraktualizma, te istoričare ekonomije od kojih je veliki izuzetak Karl Polányi.⁹⁸ Međutim, zbog obima ovog rada u pojedinosti istorije ekonomije nismo u prilici ulaziti.

Oslanjajući se na tezu o gramzivoj ljudskoj prirodi, kapitalistički društveni odnosi znače upravo taj prostor gde bi se ta bazična ljudska priroda mogla razviti do svog savršenstva. Iz ovog shvatanja sledi da je kapitalizam manje više prirodna društvena pojava, koja stupa na snagu kada tehnološki napredak i ekspanzija tržišta postignu odgovarajući stepen. Efekat ovih teorija je taj što pred-kapitalistička i kapitalistička društva pokazuju se u prirodnom sledu, te ignorišu ili negiraju specifičnosti kapitalizma.

Unutar ovog modela ljudska priroda se shvata kao racionalno usmerena na sopstvene interese. Kao takva ona učestvuje u činu razmene od davnih dana. Razmena je postala specijalizirana i uznapredovala je podelom rada, koju je pratio tehnološki razvoj u sredstvima proizvodnje. Prema ovom modelu, kapitalizam se predstavlja kao najviši stupanj progresa koji se ogleda u sazrevanju drevnih praksi trgovanja, te ujedno njihovog oslobađanja od političkih i kulturnih prepreka.⁹⁹ Kada primitivna akumulacija postigne odgovarajući stupanj bogatstva, društvo se pretvara u trgovačko društvo (*commercial society*). Ovaj model nastanak kapitalizma vidi kao kvantitativno poboljšanje trgovinskih procesa, a ne kao kvalitativnu društvenu transformaciju. U prethodnom poglavlju smo već ukazali na površnost ove ideje predstavljanjem Marxove kritike tzv. prvobitne akumulacije kao nasilnog procesa.

⁹⁶ A. Čakardić, *Sablasti tranzicije*, str. 18

⁹⁷ Adam Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb, Kultura, 1952., str. 16

⁹⁸ A. Čakardić, *Sablasti tranzicije*, str. 52

⁹⁹ Ellen Meiksins Wood, *The Pristine Culture of Capitalism. A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*, Verso, London, 2015., str. 21

Jedan od poznatih pretpostavki koja se asocira sa komercijalizacijskim modelom jeste povezivanje kapitalizma sa gradom, odnosno da je građanin nositelj društvene transformacije. Logika komercijalizacijskog modela je sledeća: drevni stanovik grada predaje svoje mesto trgovcima (*traders*), "poduzetnicima" (*merchants*), ranomodernoj buržoaziji (*burghers*) i buržoaskom građanstvu (*bourgeoisie*), koji će se pod razvijenim urbanim i tehnološkim uslovima, prerasti u kapitaliste.¹⁰⁰ Na ovom tragu feudalizam se shvata kao stvarna istorijska prepreka kapitalističkog razvoja.¹⁰¹

Prema tome, kao objašnjenje istorijskog porekla kapitalističkog ekonomskog razvoja nije dovoljno uperiti prst ka porastu urbane trgovinske razmene kako to čini Adam Smith.¹⁰² Naime, on tvrdi kako razvoj društvenog bogatstva zavisi od stepena razvijenosti podele rada.¹⁰³ Predstavnici PM-a, nasuprot Smithovom stanovištu, žele pokazati kako porast trgovine ne može biti u osnovi spominjanog razvoja, jer ne može odrediti transformaciju klasnih odnosa proizvodnje. Prema tome, istorijski problem porekla kapitalističkog ekonomskog razvoja u Evropi se može svesti jedino na proces "samo-transformacije" klasnih odnosa od kmetstva do slobodnog najamnog rada.¹⁰⁴

Brenner, dakle, govori o ulozi klasne borbe s kojom ova transformacija zauzima svoje mesto kao nova društvena konstelacija. Reč je o periodu 16-og i 17-og veka, koji beleži tzv. poljoprivrednu revoluciju u Engleskoj. On takođe uočava kako u osnovi ovog društvenog fenomena stoji suštinsko partnerstvo između zemljovlasnika i bogatih seljaka. Raspad kmetstva je odigrao značajnu ulogu pri utemeljenju principa modernog društva. Naime, raspadom feudalne društvene strukture otvorio se prostor za potpuno drugačiju ruralnu klasnu strukturu; strukturu koja je osnovana na kapitalističkim proizvodnim odnosima.

Nadalje, Brenner smatra kako učesnici u debati o tranziciji učitavaju važenje kapitalističke racionalnosti u doba gde nisu još ni postojali kapitalistički društveni odnosi.¹⁰⁵ U čemu

¹⁰⁰ A. Čakardić, *Sablasti tranzicije*, str. 46

¹⁰¹ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 15

¹⁰² R. Brenner, "The Origins of Capitalist Development", str. 33

¹⁰³ Isto, str. 33

¹⁰⁴ Isto, str. 38

¹⁰⁵ Isto, str. 45

se to ogleda? Naime, tržišna razmena se učitava na mesto trgovine, te time se implicira da je kapitalizam odveć postojeća društvena formacija, koja samo čeka svoj potpuni razvoj. Do takvih implikacija se dolazi na tragu teze da trgovina i povećani stepen urbanizacije sadrže kapitalizam u embriju. Naime, u prethodnim poglavljima je bilo reči o tome kako je pred-kapitalistička proizvodnja teče radi upotrebe dobara, odnosno na delu je kao proizvodnja upotrebni vrednosti. To je bilo moguće jer radna snaga i sredstva za proizvodnju nisu odvojena jedna od druge, te jer nisu roba u kapitalističkom smislu. Poenta jeste, dakle, da tranzicijom iz feudalizma u kapitalizam desio se kvalitativni rez između dva oblika proizvodnje, te da se kapitalizam ne može učitavati u prethodne modele društva. On je nov i jedinstven oblik proizvodnje moderne epohe.

U tom smislu, Brenner nastavlja, kako je u kapitalizmu razmena, odnosno cirkulacija dobara direktan i nužan izraz klasne strukture ekonomije kao celine.¹⁰⁶ Do toga je došlo tako što direktni proizvođači ne mogu proizvesti sredstva za život s jedne, a sa druge strane, *mora ju* proizvesti dobara, koja su nužna za proizvodnju drugih. Tako je njihova proizvodnja i reprodukcija posredovana, ili ovisna o cirkulaciji dobara, koja predstavlja nužnu fazu u celokupnom procesu proizvodnje. Tako u kapitalizmu govorimo o dominaciji razmenske vrednosti, koja predstavlja dominaciju slobodnog najamnog rada u kojem radna snaga postaje robom. Ovaj scenario je, kao što smo već naznačili, suštinski vezan sa određivanjem specifične funkcije i cirkulacije novca. Novac, ukratko, treba da funkcioniše tako da poveže radnu snagu i sredstva za proizvodnju kako bi proizveo najveći stepen profita. No, u dalja razmatranja monetarne teorije vrednosti u ovome radu nećemo ulaziti. Razlog tome je uvid, na konto Smitha, da nijedna količina akumuliranog bogatstva ne može objasniti akumulaciju kapitala; radi toga potrebno je uzeti u obzir povesno nastale društveno-proizvodne odnose.¹⁰⁷

Komercijalizacijski model ne svedoči o potrebi za razumevanje kapitalističkih imperativa, o kapitalističkom načinu funkcionisanja tržišta, o društvenim funkcijama ljudi pod kapitalizmom.¹⁰⁸ Za ovaj model opisa nastanka kapitalizma nema potrebe za ulaganje napora u objašnjenje povesnih uslova kapitalističke proizvodnje. On, naime, pretpostavlja da je kapitalizam odveć postojeći društveni sistem, koji svoje izvore nalazi u osnovama ljudske prirode i

¹⁰⁶ Isto, str. 51

¹⁰⁷ Isto, str. 41

¹⁰⁸ E. Meiksins Wood, *The Origins of Capitalism*, str. 16

racionalnosti. Moderni kapitalizam se utoliko shvata kao prirodan i neizbežan proces, koji se odvija po određenim univerzalnim, transitorijskim, nepromenljivim zakonima. Pomenute tendencije kapitalizma da se proširi i penetrira svaki aspekt života je osnovan na njegovim unutrašnjim protivrečnostima. Meiksins Wood, na tom tragu, primećuje kako ta tendencija nije samo odraz čvrstine ovog društvenog sistema već i pokazatelj njegovog kancerogenog rasta.¹⁰⁹ Jedinstvenost kapitalizma se pokazuje u nužnoj potrebi za širenjem svojih polja izrabljivanja kroz revolucioniranje snaga proizvodnje.¹¹⁰

3.3.2. Demografski model

Postoje različite varijacije usavršavanja komercijalizacijskog modela počevši od Maxa Webera do Fernanda Braudela.¹¹¹ Kao najnoviji i najuticajniji napad na ovaj model se javlja tzv. demografski model razumevanja ekonomskog razvoja. No, ipak ostaje otvoreno pitanje do koje mere su fundamentalne pretpostavke pomenutog modela uspeli da se oslobode od manjkavosti komercijalizacijskog. Naime, osnovna teza jeste da je tranzicija na kapitalistički način proizvodnje određena zakonima ponude i potražnje. Drugim rečima, evropski ekonomski razvoj "objašnjavaju" sa autonomnim procesima porasta i smanjenja populacije. U nastavku ovog poglavlja razmotrićemo osnovnu tezu demografskog modela vodeći se Brennerovom kritikom istog.

Demografski model razumevanja ekonomskog razvoja se javlja u pionirskom delu H.J. Habakkuk-a *Ekonomska istorija moderne Britanije* iz 1958. Zbog uticajnih predstavnika ovog modela ekonomskog razvoja u ranoj moderni, Brenner uviđa, kako sekularni maltusijanizam dobija na snazi i javlja se kao dominantno analitičko sredstvo interpretacije tranzicijskih tokova.¹¹² Postavlja se pitanje u kojoj meri demografski model objašnjava stvarnu istorijsku promenu koja je uslovljavala ekonomski razvoj? Da li je moguće apstrahovati tzv. eko-

¹⁰⁹ Ellen Meiksins Wood, "Back to Marx", <https://monthlyreview.org/1997/06/01/back-to-marx/> (pristup: 14.09.2020.)

¹¹⁰ Ellen Meiksins Wood, "The Politics of Capitalism", <https://monthlyreview.org/1999/09/01/the-politics-of-capitalism/> (pristup: 14.09.2020.)

¹¹¹ E. Meiksins Wood, *The Origins of Capitalism*, str. 17

¹¹² Dominantni demografski faktor se pojavljuje i u delu M. M. Postana, te neke osnovne konture i kod P. J. Bowdena. Vidi. T. H. Aston, C. H. E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*.

nomsku bazu od klasnih odnosa? Ekonomska baza je pritom shvaćena kao tehnika proizvodnje, populacija i zemlja, dakle, nju čine svi oni faktori koja je moguće odvojiti od klasnih odnosa i pravno-društvenih institucija.

Brenner u svom članku pod nazivom *Agrarna klasna struktura i ekonomski razvoj u pred-industrijskoj Evropi* uočava kako maltusijanski modeli ne dopiru do nejasnih i spornih zemljovlasničkih odnosa i sklapanja ugovora iz tranzicijskog perioda koji je usledio nakon feudalizma. On nas, naime, upozorava kako je organizacija i raspodela vlasništva zemlje između zemljovlasnika i zemljoradnika podložna mnoštvu interpretacija. Zbog toga ih Brenner stavlja u fokus svoje analize. Ono što njega zanima jesu odnosi distribucije vlasništva i primenljivost direktne moći u najamnim odnosima. Naime, on se pita o faktoru promenljivosti pri određivanju visine najamnine, budući da bi fiksna najamnina pokolebala ekonomsku moć zemljovlasnika. Nadalje, potrebno je problematizovati zemljovlasnikovu tzv. ekstra-ekonomsku moć i korist, koju je on mogao izvući iz zemljoradnika, tačnije zakupaca. Prema tome, trebalo bi da je jasno kako objašnjenje ekonomskog napretka treba da je osnovano na gore navedenim unutrašnjim klasnim odnosima. No, ipak je česti primer u ekonomskog istoriografiji da se poriču ti odnosi, budući da polaze od teze da se ekonomija odvija između individua kao subjekta ugovornog odnosa, kao vlasnika zemlje, oružja, radne snage itd. O tome smo detaljnije govorili u prvom poglavlju ovog rada.

Demografske interpretacije ekonomskog razvoja se nalaze u još većoj neprilici kada žele objasniti celokupnu proizvodnju, ekonomsku rast ili stagnaciju jedne epohe. Brenner, uprkos ovim nastojanjima, tvrdi kako je ekonomski razvoj s početka moderne moguće objasniti kao ishod pojave novih klasnih odnosa, koji su bili prikladniji novom obliku organizacije proizvodnje, tehničkim inovacijama, povećanom stepenu investicija itd.¹¹³ Novi klasni odnosi o kojima je reč su proizašli iz njima prethodećih klasnih sukoba. Pogledajmo pobliže empirijsku osnovu razlikovanja klasnog odnosa i klasnog sukoba.

Naime, Brenner analizira i kritikuje demografske trendove u Evropi u razmaku od 12. do 18. veka kako bi ukazao na različite ishode njihovih analiza s obzirom na distribuciju dohotka i ekonomskog razvoja agrarnog sektora.¹¹⁴ Ono što on ističe u svojoj argumentaciji jeste činjenica da u procesu zakupljivanja zemlje renta, iako je teoretski fiksirana, podložna je fluk-

¹¹³ R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", str. 37

¹¹⁴ Isto, str. 37

tuacijama s obzirom na prava i obaveze zakupca prema vlasniku zemlje. Na tom tragu analize zapaža određene uslove, koje je zakupac bio dužan da ispuni radi korištenja određene zemlje. Navešćemo nekoliko primera. Prvenstveno zakupac je bio dužan izmiriti, pored tradicionalnih taksi, i tzv. proizvoljne takse. Nadalje, bio je dužan pratiti trendove povećanja radnih usluga, rekli bismo produktivnosti, na zemljovlasnikovom posedu kako bi zadržao pravo na isto. Ove uslove je određivao zemljovlasnik, te zahvaljujući ovom tipu ekonomske moći, bio je u poziciji da kontroliše živote seljaka i odredi uslove njihovih života. Po nekim istoričarima, dodaje Brenner, ovaj faktor je relativan pa ga zbog toga izostavljaju iz svojih ekonomskih analiza.¹¹⁵

Usled demografskih katastrofa - kuga i glad - veliki stupanj mortaliteta je obeležio 14 i 15 vek.¹¹⁶ Ove demografske promene su bezupitno uticale na srazmer između zemlje i ljudi. Nedostatak seljaka je promenio ophod zemljoposjednika prema seljacima. Drugim rečima, demografske katastrofe ovog tipa su u bitnome odredile pad *kmetstva*. Od kraja 15 veka, kmetstvo se povlači sa teritorija Engleske, pa tako i Francuske, te nadomešta ga novi društveni fenomen u vidu slobodnih seljaka.¹¹⁷ U društvu slobodnih seljaka neki su u zakupničkom odnosu, dok se neki javljaju kao slobodni vlasnici (*freeholders*).¹¹⁸ Istraživanja ekonomskih tokova 16-og veka svedoče o porastu rente i padu najamnine, te dezintegraciji seljačkih poseada. Takve ekonomsko-društvene oscilacije će onda iznova dovesti do demografskih katastrofa u 17-om veku.¹¹⁹

Brenner u svom članku *Agrarna struktura i ekonomski razvoj* uočava kako demografski modeli društvenih promena gube svoju validnost pri komparativnoj istorijskog analizi različitih sektora i zemalja.¹²⁰ Drugim rečima, društvene reakcije na određen tip demografske promene, u različitim vremenima i na različitim mestima, bile različite. Rečju, visok stepen mortaliteta usled haranja kuge je proizvela drugačiji tip društvene organizacije u Engleskoj, nego u Francuskoj itd. Na osnovu toga, postavlja se pitanje da li se demografske promene s

¹¹⁵ Isto, str. 38

¹¹⁶ Isto, str. 38

¹¹⁷ Isto, str. 39

¹¹⁸ Isto, str. 39

¹¹⁹ Isto, str. 39

¹²⁰ Isto, str. 39

pravom mogu smatrati "uzrocima" ekonomskih promena? Isto pitanje bi se moglo postaviti i komercijalizacijskim modelima, koji su na mesto objašnjenja društvenih promena stavljali porast razmene i trgovine.

Problem, dakle, koji Brenner vidi kako u demografskom tako i u komercijalizacijskom modelu jeste da oba gube iz vida klasnu dimenziju povесnih događaja. Brennerova glavna teza jeste, ponavljamo, da razvoj klasne strukture utiče na ekonomski razvoj društva iz određene epohe, a ne obratno. Ispuštajući to iz vida, oba gore predstavljena pristupa dolaze do poteškoća pri komparativnoj istorijskoj analizi. Nadalje, ove metode ispuštaju iz vida dva fundamentalna problema, a to su: propadanje kmetstva i njegov uticaj na različitim delovima Evrope, te pojavu i povećavajući stupanj dominacije malih seljačkih poseda nasuprot zemljovlasničko-zakupničkih ugovora nad zemljištem. U kategorijama komparativne istorijske analize ove dve stavke znače analizu porasta uticaja kmetstva u istočnoj naspram Zapadne Evrope gde je ona bila u opadanju, te uspona agrarnog kapitalizma i razvoja poljoprivredne produktivnosti u Engleskoj naspram propadanja istog u Francuskoj.

Imajući u vide ove prigovore demografskom modelu postaje jasno zašto de ovaj model nije uspeo osloboditi poteškoća, koja je nosio u sebi komercijalizacijski model. Naime, ono što se potkralo pod ove demografske faktore jeste samorazumljivost urbanizacije i porasta trgovine na osnovu kojih se tranzicija može objasniti jedino kao kvantitativno proširenje od davnina postojeće trgovačke aktivnosti ljudi, koja opet pretpostavlja univerzalne i transistorijske zakone tržišta. Meiksins Wood sa pravom primećuje kako tradicionalni komercijalizacijski model ostaje na važenju, implicitno ili pak eksplicitno, i u ovim modelima razumevanja tranzicije iz feudalizma u kapitalizam.¹²¹ U nastavku rada ćemo dati primer, takoreći, kvalitativne povесno-društvene analize ovog perioda kakvu nudi politički marksizam.

3.3.3. Od kmetstva do slobodnog najamnog rada

Ekonomski razvoj, ponavljamo, je kvalitativni proces, koji nije proizašao iz akumulacije bogatstva već je uslovljen razvojem produktivnog rada direktnih proizvođača. Posebno uspešan razvoj kapitalizma u zapadnoj Evropi je bio uslovljen klasnim sistemom i mrežom vlasništva, odnosno mehanizama izvlačenja profita. Glavni kriterij na osnovu kog se kapitalizam razlikuje od pred-kapitalističkog načina proizvodnje jeste pojava zahteva da se proiz-

¹²¹ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 11

vodnja profita kontinuirano povećava. Naime, taj zahtev je postao moguć i dobio je na važnju transformacijom društveno-vlasničkih odnosa. U tom smislu je ključno postaviti pitanje o raspadanju kmetstva i nadomeštanja istog novom društvenom formacijom širom Evrope.

Pitanje kmetstva u Evropi ne može biti redukovano na pitanje o ekonomskom razvoju. Razvijenost sela i seljačke organizacije, koje su nastale kako bi pružali otpor proizvoljnosti određivanja renti, su bile u stanju da ograniče moć velikih zemljovlasnika. Seljaci Istočne Evrope su bili u stanju da ograniče moć aristokratije i da razreše ekstra-ekonomske odnose kmetstva. Prema tome, treba da imamo u vidu kako odnos razvijenosti i nerazvijenosti predstavlja dve strane jedne te iste medalje.¹²² Naime, to su manifestacije inherentnih kontradikcija kapitalističke proizvodnje. Hoće se reći kako jedan te isti istorijski razvoj širom Evrope, pa i sveta, proizveo istovremeno ekonomski razvoj i sistemsku nerazvijenost. Drugim rečima, razrešenje feudalnih društvenih odnosa imalo je više nego jednu manifestaciju u Evropi: Engleski kapitalizam, Francuski apsolutizam itd.

Brenner nastavlja svoju analizu i upozorava kako treba imati na umu da raspad sistema kmetstva nije automatski vodio u kapitalizam.¹²³ Novi klasni odnosi, koji utiču na različite ishode poljoprivredne produktivnosti u različitim zemljama, su proizašli iz klasnih sukoba, koji su stupili na snagu raspadom kmetstva. Tokom 15-og veka seljaštvo je bilo u stanju da se oslobodi pritiska zemljovlasnika u vidu slobode kretanja i odbijanja plaćanja različitih proizvoljnih taksi.¹²⁴ Time oni doprinose rušenju feudalnih odnosa. Na rubu, dakle, 14-og i 15-og veka nakon demografskog kolapsa, velike parcele su ostale neobrađivane zbog čega ih je bilo lako aproprirati, tj. promeniti njihov status iz javnog u najmodavno korišćenje.¹²⁵ U čemu se konkretno ogleda ta promena?

Naime, uprkos seljačkim pobunama iz 16 veka, tokom 17 veka Engleski zemljovlasnici u rukama su držali 70% do 75% zemlje.¹²⁶ Na taj način se kapitalistička klasa razvila u Engleskoj te imala uticaj na ekonomski razvoj uopšte. Naime, u Engleskoj zemljovlasnici konsoliduju svoja imanja sa kapitalističkim zakupcima, koji će zauzvrat održavati zemlju na

¹²² R. Brenner, "The Origins of Capitalist Development", str. 28

¹²³ R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", str. 61

¹²⁴ Isto, str. 61

¹²⁵ Isto, str. 61

¹²⁶ Isto, str. 63

bazi najamnog rada i poljoprivrednog napretka (*improvement*). Kapitalistički zakupci su bili u poziciji da ulažu u zemljovlasnikovo imanje, te oni radnici koji su izgubili utrku sa novim kriterijumima posedovanja, su postali najamni radnici na posedima "uspešnih" seljaka, rekli bismo kapitalista. U Brennerov koncept tranzicije, upozorava nas Meiksins Wood, spada i faktor razlikovanja seljaka - "the rise of the yeoman".¹²⁷ To razlikovanje se ogleda u polarizaciji između kapitalističkih farmera i obezvlašćenih radnika seljaka. To je bio efekat pojave kapitalističke logike proizvodnje, tj. novih ekonomskih imperativa.

Brenner primećuje kako u Engleskoj nastaje klasična tripartitna podela odnosa.¹²⁸ Naime, pojava ove nove klasne strukture, koju čini osa klasičnog zemljovlasnika, kapitalističkog zakupca i najamnog radnika, omogućila je transformaciju poljoprivredne proizvodnje u Engleskoj, te dodaje kako je ova preobrazba bila ključ za uspešan ekonomski razvoj iste. Partnerstvo kapitalističkih zakupaca i zemljovlasnika je bilo suštinsko radi podele dohotka do kojih su dovodile investicije u imanja. Radi što većeg stupnja unapređivanja zemlje uvode se tehnološke inovacije. Seljačka proizvodnja nije u stanju da dovede do napretka tog tipa. Investicija i unapređivanje s jedne strane i saradnja zakupaca i vlasnika s druge, dakle, idu ruku pod ruku. Upravo je ovo uzrok ekonomskog napretka. Navedene promene u klasnoj strukturi su omogućile tzv. agrarnu revoluciju, pa kasnije postavile uslove da Engleska bude prva nacija koja će iskusiti industrijsku revoluciju.

Drugim rečima, kapitalistička agrarna struktura je omogućila akumulaciju kapitala posebno kroz inovacije u poljoprivredi. S druge strane, ista ta struktura je učinila takve produktivne investicije nužnima, barem u počecima kao tendencije i poželjna nastojanja. Tako, prvenstveno, zemljovlasnici su uspeali da zadobiju upravljanje nad velikim ujedinjenim zemljištima. Velika ujedinjena područja su pružile prostor za nove tehničke inovacije koje su onda transformisale agrarnu proizvodnju. Takve tehnike su bile primenjenije na velikim zemljištima nego na malim seljačkim posedima. Rezultat je bio, dakle, sistem koji je podsticao i podržavao kontinuirani porast agrarne proizvodnje, koja se razvijala u skladnom odnosu sa industrijom. Trebamo imati u vidu kako je iz tog razloga postojao poljoprivreda i industrija su bili u konfliktu zbog klasnog sistema proizvodnje bazirane na kmetstvu ili seljačkom vlasništvu. Engleska industrija je nastavila da raste zbog pojave i dominacije novog zahteva kapi-

¹²⁷ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 59

¹²⁸ R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", str. 63

talističke privrede: što veći stupanj produktivnosti.¹²⁹ Domaće tržište ove zemlje do kraja 18-og veka dalo je osnovu za industrijsku revoluciju.¹³⁰

Kroz Zapadnu Evropu, u najvećoj meri u Francuskoj, povesni ambijent je bio drugačiji. Na primer, ekonomski napredak u Engleskoj je bio osnovan na centralizovanim ujedinjenim posedima. No, to nije bio slučaj u Francuskoj. Naime, kmetstvo je bilo dominantno na osnovu seljačkog slobodnog vlasništva. Tamo su slobodni seljaci plaćali fiksnu rentu, uz to su bili obavezivani plaćanjem taksi apsolutističkoj državi. Činjenica da je država imala funkciju prikupljanja taksi bilo je u istoj meri, kaže Brenner, retrogradno kao i kmetstvo - profit dobio iz taksi se ulagao, recimo, u vođenje ratova.¹³¹ Drugim rečima, seljak kako bi se održao u životu, nije morao da proizvodi na kompetitivnom nivou kako bi zadržao svoje mesto u tržišnoj igri. Rečju, nije morao da se prodaje kako bi opstao. Direktni proizvođač nije bio odvojen već vezan za sredstva za proizvodnju i život; radna snaga je bila u formi upotrebne vrednosti, tako su i zemlja i sredstva za proizvodnju bila van arene kapitalističke utrke.

Naime, tu je na delu jak otpor seljaka prema zemljovlasnicima, koji će roditi plodom u vidu zadobijanja određenih prava. Brenner uviđa kako iza otpora seljaka stoji njihova bliska veza sa posebnim oblikom monarhizma.¹³² U Francuskoj se država postavlja kao nezavisni izvlačitelj profita. Na osnovu toga postalo je moguće da se samostalno razvije odnos između apsolutističke države i jake, rascepkane seljačke klase. Ovo je jako bitan moment budući da su u Engleskoj bile na delu jake tendencije ka centralizacijom moći za razliku od Francuske gde je svako težio za očvršćivanjem sopstvenog poseda i dobrobiti. Primer Engleske, dakle, svedoči o centralizovanoj monarhističkoj državi, koja je ovisna od zemljovlasničke klase što se vidi u razvijanju parlamentarne institucije. Dok sa druge strane Francuska apsolutistička država zavisi od većeg broja seljačkih imanja.

Videli smo kako nas Brenner upozorava da je ključ napretka, koji je povezan sa agrarnom revolucijom je masovno ujedinjeni posed. Tome dodaje kako je razvoj agrarnog kapitalizma u Engleskoj rezultat pojave istorijski razvijene korespondencije između metoda povećanja profita s jedne, i zahteva za razvojem proizvodnih snaga sa druge strane. Setimo se

¹²⁹ R. Brenner, "The Origins of Capitalist Development", str. 76

¹³⁰ Isto, str. 76

¹³¹ Isto, str. 73

¹³² Isto, str. 73

samo Adama Smitha, koji je smatrao da svet čini skup individua kao potencijalnih maksimizatora profita, koji su spremni da prošire proizvodnju nalik sopstvenih egoističnih motivacija.¹³³ Nasuprot ovakvom shvatanju, Brenner ukazuje kako kapitalistička dinamika postaje moguća kao neintendirana posledica klasnih sukoba.¹³⁴ Sukoba u kojima su se seljaci oslobodili ekstra-ekonomske kontrole vladajuće klase, dok je potonja aproprirala vlasništvo nad zemljištem. Klasna struktura proizvodnje i reprodukcije su omogućile korespondenciju između potrebe za izvlačenjem profita i *kontinuiranog razvoja* proizvodnih sila kroz akumulaciju i inovaciju. Dakle, izvorna pojava kapitalizma je nepoveziva sa fenomenima novca, razmene, proizvodnje dobara ili merkantilističkog kapitala.¹³⁵ Značaj ovih društvenih formacija zavisi o klasnoj strukturi proizvodnje sa kojima je ona povezana.

Brennerova interpretacija buržoaske revolucije, kao što smo videli, preispituje i tradicionalni marksistički model jer po njegovom viđenju opšteprihvaćena marksistička metoda kritike tranzicije ne odstupa od komercijalizacijskog modela. Kako bi se do kraja razumeo njegov smer kritike nužno je uzeti u obzir širi povesni kontekst razvoja rano moderne Evrope. Hoće se reći kako je ključno pratiti razvoj međunarodnog trgovanja i nastanak sistema Evropskih država. Pritom će važiti princip da je svaka zemlja imala specifičan razvoj. Naprimera, Engleska je uspela razviti integrirano nacionalno tržište centralizovano u Londonu kao prvo suštinski konkurentno tržište. Za razliku od toga, u ostalim nacijama možemo govoriti samo o rascepanim apsolutističkim teritorijama. Motiv političkog marksizma jeste da ponudi

"oblik istorije koji uviđa specifičnosti kapitalizma: razlikuje trgovačko profitiranje od kapitalističke akumulacije, pravi razliku između trgovine kao prilike i tržišta kao imperativa i između transitorijskog procesa tehnološkog razvoja i specifičnosti kapitalizma sa njihovim korenima koja su specifična forma društvenog vlasništva i klasnih odnosa."¹³⁶

¹³³ Isto, str. 82

¹³⁴ Isto, str. 82

¹³⁵ Isto, str. 28

¹³⁶ E. Meiksins Wood, *Democracy against Capitalism*, str. 17

4. Ellen Meiksins Wood i socijalna filozofija tranzicije

"Lekcija koju nam zadaje trenutno ekonomsko i političko stanje jeste da humani, "društveni", istinski demokratski i egalitarni kapitalizam je u većoj meri nerealistična utopija nego socijalizam."

- Ellen Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 338

U prethodnom poglavlju predstavili smo tradiciju političkog marksizma i naznačili neke od ključnih momenata njegove kritike usmerene prema različitim modelima kapitalističkog ekonomskog razvoja. U ovom poglavlju nastojaćemo prikazati rezultate povjesno-teorijskih analiza ove savremene tradicije. To znači, podsetimo se, da ćemo se jasno smestiti na stanište istorijskog materijalizma. U nastavku rada biće, dakle, reči o analizama Ellen Meiksins Wood, najistaknutije autorke političkog marksizma.

Naime, ona samu sebe pozicionira unutar marksističkog nasleđa ispitujući opšte prihvaćena i učestala mesta istog, koja su vremenom izgubile svoju epistemološku težinu.¹³⁷ Meta njene kritike jeste vid istorije kao niza načina proizvodnje, zatim ideja da se istorija razvija na osnovu kontradikcije "sila" i "odnosa" proizvodnje, te najzad da postoji opšti zakon tehnološkog progresa po kojoj "uspešnija" društvena forma prati, tačnije prevazilazi, drugu manje naprednu.¹³⁸ Rečju, Meiksins Wood smatra da predmet istorijsko materijalističke analize ne mogu biti apstraktni i statični teorijski modeli proizvodnje kao što je široko zastupljena alatka "baza i nadogradnja". Nasuprot tome tvrdi da se povjesno-teorijska analiza treba usmeriti na momente povesnih promena iz jedne društvene forme u drugu. Na taj način je moguće zahvatiti i objasniti specifičnost dinamike svake društvene forme. Ovakav pristup nam onda omogućava da steknemo uvid u prakse i borbe unutar njihovog specifičnog istorijskog konteksta. To bi bila osnovna ideja njenog originalnog projekta socijalne filozofije.

Primenimo ove opaske na analizu kapitalizma kao društvene formacije. Naime, Larry Patriquin u svom uvodu u *Ellen Meiksins Wood Reader* navodi dva ključna principa njene socijalne filozofije kapitalizma. Naime, on navodi kako nas Meiksins Wood upozorava da kako bi smo razumeli "smisao" kapitalizma moramo prvo uvideti one *imperative* koji uslovljavaju

¹³⁷ L. Patriquin, Introduction: The "Method" of Ellen Meiksins Wood, str. 5

¹³⁸ Isto, str. 2

funkcionisanje ovog sistema kao takvog.¹³⁹ Imperativi na koja nam ona skreće pažnju se javljaju uporedo s kapitalizmom prvi put u povesti, dakle, ona nisu bila na delu ni u najrazvijenijim trgovačkim društvima. Koji su, dakle, spominjani imperativi? Meiksins Wood navodi imperativ nadmetanja, odnosno konkurentnost, kontinuiranu potrebu za akumulacijom i maksimalizacijom profita, te najzad zahtev da se u sve većoj meri unapređuje produktivnost rada. *Drugi veliki principi pristupa* Meiksins Wood jeste njen uvid u složene odnose između "ekonomskog" i "političkog" u kapitalizmu. Ona, naime, tvrdi kako je jedino u kapitalizmu moguće govoriti o sferi ekonomije kao odvojene od političke sfere.¹⁴⁰ To znači da ona u kapitalizmu zadobija sopstvene principe organizacije i formacije moći, dominacije i hijerarhije.

Kao prvu metu njenih kritičkih opaski navešćemo već tematizovanu buržoasku paradigmu. Za razliku od tog koncepta, Meiksins Wood u gotovo svim svojim radovima argumentuje kako se tranzicija u kapitalizam pojavila u Engleskoj. Razlikujući povesni ambijent Francuske i Engleske ona ističe jedinstvenost tog povesnog događaja. Naime, moderna apsolutistička država Francuske je bila suštinski ne kapitalistička. Tome dodaje kako je glavna karakteristika *ancient régime*-a, tj. onoga što Marx naziva "ekstra-ekonomskim", a Brenner "politički konstituisanim vlasništvom", se ogleda u formama ispoljavanja moći kroz jurisdikciju i državnih ureda, koji nastoje aproprirati višak rada od direktnih proizvođača u formi rente ili takse, dok su privilegizovane klase oslobođene različitih taksi.¹⁴¹ Za razliku od ovoga, engleska vladajuća klasa se oslanjala, kao što smo već naveli, na ekonomsku apropijaciju teritorija. Prema tome, glavno pitanje analize ovog tranzicijskog perioda treba da nam bude kako su maločas navedeni tržišni imperativi dobili na važenju kao dominantni zahtevi jedne epohe? Pokušaćemo u nastavku rada dati odgovor na ovo pitanje.

Patriquin u svom uvodu takođe ističe kako je mnoštvo autora pisalo o sličnostima između pred-kapitalističkih društava i kapitalističkog društva.¹⁴² Za razliku od njih Meiksins Wood obraća pozornost na ključne *razlike* između društvenih formi razmene, novca, urbanizacije itd. u različitim periodima.¹⁴³ Setimo se karakteristika, koja smo naveli u drugom po-

¹³⁹ Isto, str. 3

¹⁴⁰ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 169

¹⁴¹ L. Patriquin, Introduction: The "Method" of Ellen Meiksins Wood, str. 5

¹⁴² Isto, str. 9

¹⁴³ Isto, str. 9

glavlju, naime, pred-kapitalističkih društava i upotrebe ekstra-ekonomske prisile kao mehanizma eksploatacije direktnih proizvođača. Dosadašnjem prikazu ove suštinske distinkcije trebamo dodati uvid Meiksins Wood kako je kapitalizam radikalno drugačiji društveni oblik od svakog dotadašnjeg društva, te da njegova pojava zahteva dodatno *objašnjenje*. Jedan od plastičnih primena, koje ona ističe jeste razlika između razmene u drevnim društvima i kapitalističkog tržišta.

Meiksins Wood, naime, ističe kako razmena po sebi ne generira potrebu za maksimalizacijom profita i još manje podstiče na konkurentnu proizvodnju.¹⁴⁴ Pred-kapitalistička razmena je funkcionisala po principu "kupi jeftino, prodaj skuplje", a ne po imperativu stvaranja što je moguće većeg profita iz konkurentske proizvodnje na integriranom tržištu. Detaljnije propitujući ove uvide, Meiksins Wood ističe kako kapitalizam poseduje istorijski jedinstvene zakone kretanja društvenih odnosa. U čemu se oni ogledaju? Najpre treba u vidu tržišnu posredovanost svih društvenih momenata proizvodnje. Direktni proizvođači, bilo da je reč o radnicima ili aproprijatorima viška rada, zavisni su od tržišta. Kapitalistička aproprijacija viška rada, ponavljamo, se ne temelji na privilegijama društvenog ili pravnog statusa, već na radničkom obezvlašćenju (propertylessness). Premeštanjem središta proizvodnje, koje se jedinstveno pojavljuje u kapitalizmu, sa umeća upravljanja na vlasništvo, povlače se beneficije čisto političke moći pred čisto ekonomskim faktorima.

Da sažmemo. Suštinsko pitanje za Meiksins Wood jeste, pod kojim specifičnim uslovima su konkurentna proizvodnja i maksimalizacija-profita postali preživljavajuće strategije? Nadalje, sve vreme treba imati u vidu, ono što nas je Marx već naučio, da je kapitalizam društveni odnos. Novi klasni odnosi su utemeljeni na nužnoj zavisnosti od tržišta obe klase kako eksploatiranih tako i eksploatatora. Jedinstvenost kapitalizma se ogleda u tome što se tržišne sile nameću kao nezaobilazne i nužne. Rečju, tržište u kapitalizmu, nije prilika ili izbor već nužnost. Prema tome, u ovakvom sistemu tržišne zavisnosti konkurencija i maksimalizacija profita se javljaju kao fundamentalna pravila života.¹⁴⁵

U nastavku poglavlja će biti reči o odvajanju ekonomskog i političkog u kapitalizmu, nakon toga u drugom delu poglavlja ćemo dati prikaz vodećih argumenata političko marksis-

¹⁴⁴ Isto, 10

¹⁴⁵ E. Meiksins Wood, *The Origins of Capitalism*, str. 2

tičke interpretacije tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Prema tome, predstavimo tezu o agrarnom poretku kapitalizma nasuprot tendencijama urbanizacije i tehnologizacije istog.

4.1. O odvajanju ekonomskog i političkog

Osnovna intencija istorijskog materijalizma je bila da pruži teorijsku osnovu za interpretaciju sveta u svrhu da ga promeni. Njegova svrha je, dakle, bila da pruža metodu analize onih polja na kojima politička akcija treba da ostvari svoje ciljeve. Cilj ovog poglavlja jeste da objasni kako i u kojim smislovima je kapitalizam doveo do odvajanja ekonomskog i političkog polja. Drugim rečima, na koje načine su suštinski politički problemi kao što je centriranje moći nad kontrolom proizvodnje i aroprijacije, ili premeštanje društvenog rada i resursa, odsečeni od političke arene i premešteni u odvojenu sferu ekonomije. Rečju, privatizovane.

Marxova kritika političke ekonomije, pored ostalih stvari, imala je nameru da pokaže političko lice istog, koji su klasični politički ekonomisti skrivali svojim ahistorijskim kategorijama. U prvom tomu *Kapitala* Marx započinje svoju analizu od različitih forma robe kroz višak vrednosti do tzv. tajne primitivne akumulacije. Na tom tragu zaključuje kako početak kapitalističke proizvodnje nije ništa drugo no istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. Meiksins Wood tvrdi kako Marxova analiza sugerise da je ultimativna tajna kapitalističke proizvodnje prvenstveno *politički problem*.¹⁴⁶ Marx, naime, ekonomiju kao takvu tretira kao političko polje, odnosno kao mrežu društvenih odnosa.

U tom smislu autorka se kritički ophodi prema tzv. ortodoksnim marksističkim teorijama koje su osnovane na baza-nadogradnja modelu, koji povesno-društvene fenomene objašnjavaju putem "faktora", "instanci" i "razina". Smatra da je pojmovni aparat tog tipa ispražnjen od svog značenja i da se on mora ponovno misliti na osnovu rezultata istorijsko materijalističke analize modernog kapitalizma. U suprotnom, marksističke teorije samo perpetuiraju ideološke prakse, koje je Marx napadao, prakse koje potvrđuju buržoaske teorije kapitalističkih odnosa kao prirodnih i večnih.¹⁴⁷

Buržoaska politička ekonomija, po Marxu, univerzalizuje kapitalističke odnose proizvodnje putem analize proizvodnje apstrahovanih od svojih specifičnih društvenih odrednica.

¹⁴⁶ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 32

¹⁴⁷ Isto, str. 33

Marxov pristup se razlikuje od gore pomenutog utoliko što insistira na shvatanju proizvodnje kao osobene društvene formacije, pod kojom se podrazumevaju specifični društveni odnosi, oblici vlasništva i dominacija, pravne i političke forme. Marxov pristup ne sugerise da je ekonomska baza jednostavno odražena u određenim institucijama nadgradnje, već da proizvodna baza postoji kao takva kroz oblike društvenih, pravnih i političkih formacija – osobito, kao forme vlasništva i dominacije. Za Marxa proizvodnja nije samo pojedina proizvodnja, ona je uvek određeno društveno telo, društveni subjekat, koji je aktivan u širem spektru totaliteta proizvodnje.¹⁴⁸

Valja napomenuti kako politički marksizam ne želi marginalizovati ekonomske faktore proizvodnje, on itekako shvata relevantnost istog kao i tzv. ekonomske tendencije u marksizmu. No, za razliku od tih tendencija, PM ozbiljno uzima u obzir princip da je način proizvodnje društvenih fenomen. Šta to znači? To znači prepoznavanje povesne specifičnosti materijalne proizvodnje i njihovih odnosa, ali ujedno insistira da "baza" i "nadogradnja", ili "razine" društvenih formacija, ne mogu biti viđene kao "regionalno" odvojene te sfere. Ovakve teorijske prakse, tvrdi autorka, odvođe na mutne staze jer osiromašuju istorijske procese od kojih je sačinjen određen način proizvodnje s jedne, te strukturalnu definiciju proizvodnog sistema kao živog društvenog fenomena sa druge strane.¹⁴⁹

Naime, upotrebljavajući teorijsku matricu baza-nadogradnja isključuje se ljudski agens s jedne, te propušta se detaljna analiza faktora tzv. "nadgradnje", koji su otelovljeni u ideologiji, kulturi i politici. Strukturalistički konceptualni aparat takođe podstiče odvajanje ekonomskog od društvenog i istorijskog, koja se često okonča sa identifikacijom ekonomskog sa tehnološkim. Zbog toga ne iznenađuje kako marksisti strukturalističke orijentacije primenjuju tehnološki determinizam na mestima gde fali povesnog dinamizma iz njihovog pogleda na svet, koji je sačinjen od serija diskontinuiteta, samo-određivanja i statičnih struktura.¹⁵⁰ Drugim rečima, kako to Meiksins Wood formuliše, "marksistima je ponuđen izbor između strukture i istorije, apsolutnog determinizma i nesvodljive kontingentnosti, čiste teorije i nepomešane empirije."¹⁵¹

¹⁴⁸ M. Heinrich, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, str. 54

¹⁴⁹ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 37

¹⁵⁰ Isto, str. 64

¹⁵¹ Isto, str. 65

Mehanički model baza-nadogradnja sa svojim samo-određujućim instancama, te prostorno odvojenim i diskontinuiranim razinama, primećuje Meiksins Wood, dopušta samo dva, oba neprihvatljiva, izbora: ili ćemo prihvatiti "ortodoksni" simplificirani redukcionizam po kome je bazični ekonomski faktori reflektirani u momentima nadgradnje; ili možemo zaobići "kruti ekonomizam" tako što ćemo naizgled odgoditi determinizam pozivajući se na neku "poslednju instancu".¹⁵²

Kako bi se prevazišla ova aporija, PM inzistira na istorijsko materijalističkom razumevanju, koje uviđa kako su odnosi društvenih aktivnost, forme društvenog suodnošenja proizvodi ljudskih bića, koja kroz ove procese i sami postaju materijalne sile, ne manje nego prirodne datosti. Dakle, čovek jeste prirodno biće, ali ujedno i ono što od samoga sebe sačini. Prema tome, sfera proizvodnje je dominantna ne u smislu da ona stoji nasuprot ili predhodi pravno-političkim formama, već u smislu da pomenute forme jesu forme proizvodnje, *atributi* pojedinačnog sistema proizvodnje. Način proizvodnje ne čini samo tehnološka, već i društvena organizacija proizvodne aktivnost, te načini eksploatacije su takođe odraz odnosa moći. Nadalje, odnosi moći koji uslovljavaju prirodu i obim eksploatacije je stvar političke organizacije unutar i između sučeljenih klasa.

Naprimera, setimo se samo Brennerovih analiza.¹⁵³ Brenner je analizirao kako su seoske institucije formirane kao oblik klasne organizacije, kako su se one razvijale ili kako je pak njihovo odsustvo uticalo na eksploatacijske odnose između lordova i seljaka. Utoliko zaključuje kako različiti modeli razvoja u različitim delovima kasno-srednjovekovne Evrope mogu biti sagledane kroz različite klasne organizacije, koje su okarakterisale borbe između lordova i seljaka na različitim predelima u skladu sa njihovim specifičnim povesnim iskustvima. Vidimo, dakle, kako politička organizacija igra značajnu ulogu u konstituisanju odnosa proizvodnje.

Meiksins Wood nas takođe upozorava kako postoje najmanje dva smisla u kojima je pravno-politička sfera implicirana u proizvodnoj bazi.¹⁵⁴ U prvom smislu sistem proizvodnje uvek postoji u obliku osobene društvene determinacije, kao posebni način organizacije rada, te kao oblik vlasništva u kojem su ti odnosi proizvodnje otelovljeni. Oni bi se mogli imenova-

¹⁵² Isto, str. 65

¹⁵³ Usp. R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economical Development"

¹⁵⁴ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 41

ti kao "baza" s obzirom na sferu "nadgradnje", tj. pravno-političke attribute proizvodnje. Drugi smisao je, sa istorijske tačke gledišta, da se političke institucije kao što su selo i država direktno stupaju u konstituciju proizvodnih odnosa i u tom smislu su primarni. Čak i tamo gde ove institucije nisu direktni instrumenti aproprijacije viška vrednosti, odnosi proizvodnje su istorijski konstituisani od strane konfiguracije moći koji određuje okvir klasnog sukoba.

Imajući u vidu ove metodološke napomene, koja PM ima da uputi dotadašnjim marksističkim analizama, stižemo do ključnog određenja kapitalizma Meiksins Wood kao društveno-vlasničkog sistema u kojem je došlo do odvajanja ekonomske i političke sfere. Kako bismo pobliže objasnili ovaj zaključak u nastavku ovog poglavlja će biti reči o konstituisanju privatnog vlasništva na rubu srednjovekovne i moderne građanske Evrope. Postavlja se, dakle, pitanje šta znači da kapitalizam obeležava privatizacija ekonomske sfere?

Najpre, proizvodnja i distribucija dobara podrazumevaju u potpunosti "ekonomsku" formu, odnosno one nisu fiksirane pomoću ekstra-ekonomskih odnosa. U tom smislu nam može biti jasno kako vlasništvo sa ovom transformacijom zadobija svoju "čistu" ekonomsku formu, oslobođenu od svih prethodnih političkih i društvenih konotacija. Proizvodnja i aproprijacija viška vrednosti je određena sa kompletnim odvajanjem proizvođača od uslova za rad i od aproprijatorovog apsolutnog privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Radnik je sada "slobodan", nije, dakle, u odnosu zavisnosti ili usluživanja u političkom smislu. Drugim rečima, prenošenje viška vrednosti rada i njegova aproprijacija nije više uslovljena ekstra-ekonomskim odnosima. Ekstra-ekonomski načini aproprijacije viška vrednosti, kao što smo već rekli, čine politička, legislativna ili pak militarna prisila, te takođe tradicionalne veze ili običaji, na osnovu kojih se zahtevalo prenošenje viška vrednosti privatnom gospodarstvu ili državi kroz uslužni rad, rentu, taksu itd.

Moć aproprijacije viška vrednosti i eksploatacije u kapitalističkom društvu, rekli smo, nije direktno osnovan na odnosima pravne i političke zavisnosti, odnosno vertikalne hijerarhije, već je osnovan na ugovornom odnosu između "slobodnih" proizvođača – pravno slobodnih i slobodnih od sredstava za proizvodnju – i aproprijatora koji imaju apsolutno privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Prema tome, politička sfera u kapitalizmu ima specifičan karakter jer prisilna moć koja podržava kapitalističku eksploataciju nije direktno korištena od strane aproprijatora i ona nije utemeljena na pravnoj ili političkoj zavisnosti proizvođača o nekom gospodarstvu. Apsolutno privatno vlasništvo, ugovorni odnos koji povezuje proizvođača i

aproprijatora, proces razmene dobara – svi ovi momenti zahtevaju utemeljenje kroz legalnu formu, koja deluje kao prisiljavajući aparat u vidu političke funkcije države. U svim ovim smislovima, nezavisno od svoje aktuelne odvojenosti, ekonomsko je striktno utemeljeno, ili bolje reći, izrasta iz političkog.

Istorijski gledano, država je odigrala suštinsku ulogu u procesu eksproprijacije koja čini osnovni uslov kapitalizma. "Autonomija" kapitalističke države je povezana sa pravnom slobodom i jednakošću slobodnih, stupanje na važenje čisto ekonomske razmene između slobodnih proizvođača i privatnih apropijatora, koji time predstavljaju novi oblik autoriteta nad proizvođačima. Kapitalističku eksploataciju, kako to uočava Meiksins Wood, obeležavaju dva momenta: apropijacija i prisila. U kapitalizmu postoji potpuno odvajanje privatne apropijacije od javnih dužnosti što povlači za sobom nastanak i razvoj nove sfere moći, koja je u potpunosti posvećena privatnim, a ne društvenim interesima. Diferencijacija ekonomskog i političkog u kapitalizmu znači, preciznije rečeno, diferencijaciju političkih funkcija kao takvih i njihovo razdvajanje u privatnu ekonomsku sferu s jedne i javnu sferu države s druge strane.

Ako, dakle, razvoj kapitalizma razumemo kao proces odvajanja ekonomskog i političkog, kako to sugerira Meiksins Wood, radi objašnjenja tog razdvajanja ključno je postaviti pitanje o formiranju kapitalističke države i njenog povesnog razvoja. Bilo da je suštinski predmet države da održava eksploataciju, kako nas upozorava Meiksins Wood, njena delatnost implicira društvenu podelu rada i apropijaciju viška vrednosti. Autorka, nadalje, ističe kako država kao određena forma društvene i javne moći predstavljala prvo sistemsko sredstvo za apropijaciju viška i možda čak i prvu sistemsku organizaciju proizvodnje viška vrednosti.¹⁵⁵ Odnosi između klase i države, u tom smislu, moraju biti propitane.

Kapitalizam se može sagledati kao rastuće odvajanje klasne moći i državne moći, te moć eksproprijacije koja nije direktno osnovana na prisilnom aparatu države. Rečima Meiksins Wood:

“ako želimo razumeti osobenost razvoja kapitalizma, onda moramo razumeti kako su vlasništvo i klasni odnosi, kao i funkcije apropijacije i distribucije viška, takoreći, oslobodili sebe od prisilnih institucija koja konstituišu državu i razvijaju se autonomno.”¹⁵⁶

¹⁵⁵ Isto, str. 45

¹⁵⁶ Isto, str. 73

O razlikama između pred-kapitalističke i kapitalističke forme smo govorili u trećem poglavlju prateći Marxovu analizu iz *Grundrissa*. Na toj osnovi nastavak ovog poglavlja ćemo posvetiti detaljnijoj analizi feudalističkih društveno-vlasničkih odnosa i nastanka privatnog vlasništva. Ovaj tip analize bi trebalo da predstavlja konkretnu primenu stavova političkog marksizma.

Do sada smo rekli kako kapitalistička organizacija proizvodnje može biti sagledana kao rezultat dugog procesa u kojem je moć vladanja postupno transformisana u ekonomsku moć i prenesene u posebnu sferu. Proces u kojem je autoritet privatnog vlasništva postavio sebe kao objedinjavajuću moć aproprijacije, kao autoritet organizacije proizvodnje u rukama privatnog proizvođača. Taj proces može se sagledati kao *privatizacija moći*.¹⁵⁷ Krucijalni problem nije postojanje ili odsustvo privatne svojine u vidu zemljišta kao takvog. Ono što je bitno jeste odnos između privatnog vlasništva i političke moći, i njegove posledice za organizaciju proizvodnje, te odnos između aproprijatora i proizvođača. Najranija i najpotpunija forma transfera političke moći na privatnu svojinu je okarakterisala društveno politički razvoj Zapada.

Feudalizam je često opisivan kao fragmentiranost ili "parcelizacija" državne moći. No, ovaj opis, iako ukazuje na suštinske odlike, kako to primećuje Meiksins Wood, nije sasvim iscrpljujući. Ono, dodaje autorka, nije samo stvar fragmentacije i parcelizacije već ujedno i *privatizacije*.¹⁵⁸ Državna moć čija fragmentiranost je proizvela zapadni feudalizam je bio već supstancijalno privatiziran, lociran na privatnom posedu. Decentralizacija imperijalne države je išla ruku pod ruku sa ukidanjem robovlasništva i njegovom zamenom sa novim formama ovisnog rada. Ekonomski odnos između individualnog privatnog aproprijatora i individualnog proizvođača u isto vreme bio je politički odnos između "fragmenta" države i njegovih subjekta. Na tom tragu, Meiksins Wood ukazuje kako je u feudalizmu politička značila i ekonomsku fragmentiranost.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Isto, str. 48

¹⁵⁸ Isto, str. 50

¹⁵⁹ Ellen Meiksins Wood, "Unhappy Families", <https://monthlyreview.org/1999/07/01/unhappy-families/> (pristup: 19.09.2020.)

Utoliko fragmentiranost feudalnog vlasništva se pokazao kao osnova njegove čvrstine, ne kao odraz njegove slabosti.¹⁶⁰ Gospodar je mogao zadržati svoju zemlju utoliko što je postao fragment države, koja mu je zauzvrat osigurala moć za izvlačenje viška vrednosti. Fragmentiranost države, te činjenica da su feudalni odnosi ujedno bili i metoda vladanja i način eksploatacije, takođe je značila da puno *slobodnih* farmera su u mogućnosti postati subjekti sa privatnim vlasništvom gde mogu zapošljavati zemljoradničke porodice. Ovaj odnos je opstajao tako što su zemljoradnici višak svog rada nudili zauzvrat lične zaštite – odnos je bio istovremeno politički i ekonomski. Eventualni razvoj kapitalizma iz feudalnog sistema je rezultat usavršavanja ovog tipa privatizacije i njene integracije sa potpunom eksproprijacijom direktnog proizvođača, te njenog formalnog utemeljenja kao privatne svojine.

Prema tome, kapitalizam predstavlja, kako to tvrdi autorka, ultimativnu privatizaciju političke moći. Način kapitalističke eksproprijacije direktnih proizvođača čini ispoljavanje direktne političke moći manje nužnom za prisvajanje viška, ako ne i potpuno suvišnom. To je upravo značenje kapitalizma više kao ekonomske, nego ekstra-ekonomske eksploatacije. Ono što se treba naglasiti jeste da je kapitalist podređen imperativima akumulacije i nadmetanja, koji ga obavezuju da proširuje višak vrednosti, a radnih je zavisan od njega, ne samo na osnovu lične zavisnosti i autoriteta, već na osnovu zakona koja diktira tržište prodaji radne snage. U tom smislu možemo reći kako autonomni zakoni ekonomije i kapitala “u apstraktnome” diktiraju i ispoljavaju moć, a ne kapitalista koji svojevolumeno vežba svoj autoritet nad organizacijom rada.

Fundamentalni uslov ove transformacije je kontrola kapitala nad procesom rada. Specifičnu karakteristiku kapitalizma čine njegova sistematska i kontinuirana kooperativna proizvodnja. Utoliko u tom kontekstu se javljaju nove forme radničke organizacije i otpora prema istom, koja su ugrađena u proizvodni proces. Direktno ili indirektno, zahtevi i disciplina kapitalističke proizvodnje, nametnuti potrebama kapitalističke aproprijacije, nadmetanja i akumulacije, podvodi pod sferu kapitala veliki spektar aktivnosti i praksi, koja nisu bila viđena dosadašnjim društvima. Radi se o kontroli kapitala nad organizacijom vremena unutar i van proizvodnje. Ovaj uvid je bitan za tematizaciju problema socijalne reprodukcije. Ostavljajući otvorenu problematiku savremenog kapitalističkog društva, u nastavku rada ćemo ponuditi odgovor na pitanje o vremenskim i prostornim izvorima istog.

¹⁶⁰ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 50

4.2. O agrarnom poreklu kapitalizma

Tranzicija iz feudalizma u kapitalizam se obično tretira kao evropski, tačnije zapadno-evropski fenomen. No, taj feudalizam je bio veoma raznoliki na različitim teritorijama Evrope. Zbog toga je mogao proizvesti mnogostruke društvene ishode od kojih je samo jedan bio kapitalizam. Kako je do toga došlo? Kao što smo već bili skicirali, postoje dve dominantne struje interpretacije ovog procesa. Dan danas je na važenju duboko uverenje Zapadne kulture da je kapitalizam rođen i vaspitan u gradu.¹⁶¹ U nastavku ovog poglavlja ćemo ponuditi detaljnu kritiku ove ukorenje samorazumljivosti uz naglašavanje agrarnog porekla kapitalizma.

Meiksins Wood nas u drugom odeljku svoje knjige *Poreklo kapitalizma* upozorava kako odlučujući faktor za nastanak kapitalizma nisu bili gradovi već razvoj određenih društvenih odnosa, koji su stvorili tržišne imperitive, koji su onda pogodovali razvoju maločas spomenutog društvenog sistema. U prilog njene teze možemo navesti niz primera, ali dovoljno je da se setimo kako su i u pred-kapitalističkim društvima postojali gradovi sa široko razvijenom trgovačkom mrežom za koje ipak ne možemo tvrditi da su bili kapitalistički. Ako imamo to u vidu, možemo se zapitati kako se kapitalizam nije prvo pojavio u bogatoj Firenci 15-og veka već baš u Engleskoj?

Na tom tragu trebamo praviti razliku između trgovine i tržišta. Pogledajmo u čemu se ona sastoji. Naime, jednostavna logika trgovine jeste da se razmenjuju predmeti recipročne vrednosti. Ova logika i dalje funkcioniše i kada se uvede neka posredujuća vrednost poput novca. Uvođenje novca, dakle, neće samo od sebe generisati potrebu za maksimalizacijom profita, još manje za konkurentskom proizvodnjom. Primetno rivalstvo, militantno ili političko nadmetanje nad teritorijama, koje se javlja među zemljama tranzicijske Evrope je tipičan oblik ekstra-ekonomske moći, a ne kapitalističke konkurentnosti. Kako primećuje Meiksins Wood, dominantni principi razmene su bili "kupuj jeftino, prodaj skuplje".

Uz ovu razliku trebamo primetiti kako u pred-kapitalističkim društvima nije postojalo jedno, objedinjeno tržište kao što ga poznajemo u kapitalizmu. Trgovina se u najvećoj meri odvijala na osnovu kupo-prodaje luksuznih stvari, tj. nije se trgovalo predmetima za svakodnevnu upotrebu - to se sve proizvodilo direktno, takoreći, kod "kuće". Višak proizvedenih do-

¹⁶¹ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 74

bara za svakodnevnu upotrebu bi proizvođači znali razmeniti na lokalnim pijacama za dobra, koja su im potrebna, a ne mogu ih proizvesti sami.

Trgovina opisanog tipa je oblik protoka, cirkulacije postojećeg bogatstva, a ne stvaranje vrednosti u proizvodnji i aproprijacija viška vrednosti u kapitalizmu. Vidimo kako je trgovina pred-kapitalistički društva svedoči o direktnoj vezanosti proizvođača i sredstava za život. To u kapitalizmu, kao što smo već više puta istakli, nije slučaj. U pred-kapitalističkoj trgovini su važili ekstra-ekonomski principi razmene poput različitih privilegija dobijenih iz monopola, sofisticiranih trgovačkih praksi, razvijenih trgovačkih mreža, nadmoćnih plovidbenih linija, vežbanja vojne sile itd. Eksploatacija o kojoj je reč se ogledala u direktnim oblicima izvlačenja renti ili različitih taksi.

Vratimo se primeru Firence kao razvijenog trgovačkog grada. Unutar Evropskog sistema razmene, uzdiglo se nekoliko uspešnih trgovačkih centara, koji bi po komercijalističkom modelu trebali biti rodno mesto kapitalizma.¹⁶² No, pošto se u tim centrima ipak nije omogućen nastanak kapitalizma, oni su nazvani "neuspešnom tranzicijom".¹⁶³ Zašto? Zato što je bogatstvo ovih gradova zavisila i dalje o tzv. politički konstituisanom vlasništvu. Dakle, bogatstvo klasa je bila posledica ekstra-ekonomskog, a ne čisto ekonomskih odnosa. Ekonomski razvoj u ovim centrima je bio ograničen budući da je trgovina bila shvaćena kao prilika, a ne kao imperativ. Utoliko, tvrdi Meiksins Wood, nije se mogla pojaviti kapitalistička motivacija za maksimalizacijom profita uz unapređivanje proizvodnih sila.

Da podvučemo. U pred-kapitalističkim društvima, seljaci su imali direktni pristup sredstvima za proizvodnju, konkretno zemlji, a vlasnici zemlje i državnici su pomoću svoje ekstra-ekonomske sile eksploatisali višak rada. Nije bilo ugovora, nije bilo građanina. Iz fundamentalnih promena u ovim društvenim odnosima je proizašao društveni sistem, koji mi danas nazivamo kapitalizmom. Prema tome, "jednom kada se kapitalizam pojavio, on bi postavio kriterijume ekonomskog razvoja, ne samo na svom rodnom mestu, već širom sveta".¹⁶⁴ Postavlja se pitanje gde je to rodno mesto kapitalizma?

Meiksins Wood svoju kritiku komercijalizacijskog modela i novi kapitalistički tip proizvodnje sažima na sledeći način:

¹⁶² Isto, str. 85

¹⁶³ Isto, str. 90

¹⁶⁴ Isto, str. 94

"najkorisnija ispravka naturalizacije kapitalizma i upitnih pretpostavki o njegovom nastanku ... je spoznaja da je kapitalizam nastao ne u gradu već na selu, na veoma određenom mestu i tek kasno u povesti čovečanstva. Ono je zahtevalo ne samo proširenje trgovine i razmene već kompletnu transformaciju ljudskih praksi i međudnosa, raskid sa drevnim oblicima ljudske interakcije sa prirodom."¹⁶⁵

Razlika između pred-kapitalističkih i kapitalistički društava, dakle, nalazi se u posebnim društveno-vlasničkim odnosima između proizvođača i aproprijatora. Prema tome, ova razlika nema veze sa tipom proizvodnje bilo da je ona ruralna ili urbana.

Tržište u kapitalizmu ima distinktivnu, totalizirajuću funkciju. Naime, ono se javlja ne samo kao mehanizam razmene i distribucije dobara već i kao suštinski regulator društvene reprodukcije, koji na taj način određuje istu. Ovakav jedinstveni sistem tržišne zavisnosti, rekli smo, ima svoje posebne principe funkcionisanja. Ovi imperativi podrazumevaju da kapitalizam može i mora da proširuje sopstvene granice kako bi opstao. Drugim rečima, on može i mora konstantno akumulirati, tražiti nova tržišta, prenositi svoje imperitive na nove teritorije i sfere života kako bi se održao.¹⁶⁶ Stižemo, dakle, do odgovora na maločas postavljeno pitanje, gde je to postalo moguće da se društveni odnosi postanu zavisni od tržišta?

U pred-kapitalističkoj Evropi jedna zemlja je bila izuzetak, koja se razvijala u potpuno novom pravcu: 16-vekovna Engleska. Naime, Engleska je radila na eliminisanju fragmentiranosti države, koja je u ostalim zemljama još bila na važenju kao zaostavština feudalizma. Parcelizirane suverenosti su za razliku od toga u Engleskoj bile postepeno centralizovane u središnjoj državi. Prema tome, distinktivna politička centralizacija Engleske države je imala svoje materijalno utemeljenje i ishode. Materijalna osnova o kojoj je reč, na kojoj je bila utemeljena nacionalna ekonomija je Engleska poljoprivreda, koja je bila jedinstvena na više načina.

Prvo, vladajuća klasa u Engleskoj je bila demilitarizovana pre bilo koje druge aristokratije u Evropi.¹⁶⁷ Taj poduhvat je bio deo plana centralizacije države. Na taj način je država dobila funkciju zaštite vladajuće klase, odnosno njenog vlasništva i održavanja reda na širem društvenom planu.¹⁶⁸ Utoliko je aristokratija izgubila svoju ekstra-ekonomsku moć. Druga

¹⁶⁵ Isto, str. 95

¹⁶⁶ Isto, str. 97

¹⁶⁷ E. Meiksins Wood, *The Pristine Culture of Capitalism*, str. 43

¹⁶⁸ Isto, str. 43

pojednost Engleske privrede je da je postojao, takoreći, kompromis između centralne države i aristokratskog upravljanja zemljišta. Utoliko može biti jasno kako je bilo moguće da vlast nad objedinjenim zemljištem drže pojedini zemljovlasnici, dok obrada istog je predata na odgovornost tzv. zakupaca (*tenants*), a ne više sitnih seljaka-vlasnika (*peasant-proprietor*).

Imajući u vidu da je zemljovlasnicima smanjena moć direktne prisile nad prisvajanjem viška rada, ono što im je preostalo jeste podsticanje zakupaca da povećavaju produktivnost kako rada, tako i zemljišta. Zakupci tako postaju sve više podložni ne samo pritisku zemljovlasnika, već i tržišnim imperativima, koji su ih primoravali da povećavaju svoju produktivnosti. Englesko "zakupstvo" je imalo više oblika, ali sve veći broj je bio zavisao od ekonomskih renti. To znači da su rente zavisile od tržišta, a ne od svojevolske aristokratije kao što je to bio slučaj u feudalizmu. Prema tome, zakupci su bili primorani da se nadmeću na tržištu kako bi dobili pristup zemlji. U ovakvoj društveno-povesnoj atmosferi je postala moguća izmena društveno-vlasničkih odnosa, koja su omogućila nastanak kapitalizma. Naime, ono je nastupilo kao proizvod ovakvih društvenih odnosa, u kojima je veliki broj agrarnih proizvođača - uključivši i slobodne vlasnike, koji nisu bili plemići (*yeoman*) - postao zavisao od tržišta kako bi dobili pristup sredstvima proizvodnje.

Ovaj tržišno posredovan odnos između vlasnika i seljaštva postao je vidljiv i pri određivanju visine renti. Vlasnici zemljišta rentu određuju na osnovu apstraktnih tržišnih vrednosti. Na osnovu ovog iskustva dolazi kasnije do sofisticiranijih teorija vrednosti i kapitalističke rente. Razvoj ovih ekonomskih renti ilustruju razliku između trgovine kao prilike i tržišta kao prisile. Nije prilika već prisila bila ta koja je pokretala proizvođače da akumuliraju. U ovoj konkurentskoj atmosferi produktivni seljaci su prosperirali, njihovo vlasništvo je raslo, dok su manje takmičarski nastrojani proizvođači saterani u ćošak i primorani da se priključe obezvlašćenoj klasi prodavajući sopstvenu radnu snagu.

Upravo su ove društveno-vlasničke promene proizvele, uviđa Meiksins Wood, poznatu trijadu zemljovlasni, kapitalistički zakupac i najamni radnik.¹⁶⁹ Porastom najamnog rada, rasla je potreba za njegovim unapređenjem i disciplinovanjem. Isti je proces transformacije kreirao jaku poljoprivredu, koja je bila u stanju da snabde onaj deo populacije koji se nije bavio poljoprivredom. Istovremeno ovaj proces je stvarao sve veći broj obezvlašćene mase koja je imala dvostruku ulogu u Engleskoj domaćoj privredi. S jedne strane, ona je predstavljala na-

¹⁶⁹ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 103

jamni rad, a s druge domaće tržište za jeftina potrošačka dobra. Ovakav tip tržišta, koji je proširio svoju ponudu i bio u stanju da snabde sve segmente ljudskih potreba, nije bio poznat u dotadašnjoj istoriji. Ova ekonomska i društvena pozadina je kasnije pružala tlo formiranju Engleskom industrijskom kapitalizmu.

Kao što smo već istakli feudalizam je davao prostora za različite društvene formacije. Prema tome, svaka zemlja drugačije je reagovala na krize koje su usledile unutar feudalnog vladalaštva. Engleska je bio samo jedan primer. Na primer, u Francuskoj kriza je rodila drugačijim tipom države - apsolutistička država. To znači da su država i privredne delatnosti ostale fragmentirane te su zavisile od ekstra-ekonomske moći aristokratije i birokratije. Drugim rečima, politički konstituisano vlasništvo je ostalo i dalje na važenju. Za razliku od ovog scenarija u Engleskoj je započelo odvajanje političkog i ekonomskog što se ogledalo u sve izraženijoj i jasnijoj državnoj prinudi i eksploataciji vladajuće klase, koja je svoju moć dobijala iz čisto ekonomskog oblika eksploatacije. Na tom tragu Meiksins Wood primećuje kako "privatna ekonomska moć vladajuće klase nije bila povezana sa političkom objedinjenošću države, i postojala je istovremeno sa centraliziranom državom i integriranim nacionalnom ekonomijom".¹⁷⁰

Videli smo, dakle, koju argumentaciju politički marksizam pruža u prilog tezi o agrarnom poreklu kapitalizma. No, postavlja se pitanje da li se agrarni kapitalizam zaista može smatrati kapitalizmom u punom smislu, ili je on pak neka "bastardna" formacija istog? Transformacija društveno-vlasničkih odnosa, koji leže u osnovi tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, primećuje Meiksins Wood, je čvrsto bazirana na seoskoj proizvodnji, a preobrazba Engleske trgovine i industrije se javlja tek kao rezultat toga. Srž agrarnog kapitalizma kao i svakog drugog, čini najamni rad iako se on nije tako nazivao do kasnijeg datuma. Stupa, dakle, na važenje tzv. tripartitna formula: zemljovlasnici žive od rente, kapitalistički zakupci od profita, a radnici od najamnina.

Novi ekonomski imperativi i pritisak zavisili su upravo od kapitalističkih zakupaca, koji su bili zavisni od tržišta, tačnije, čija proizvodnja je zavisila od tržišta. Imajući to u vidu agrarni kapitalizam možemo jasno definisati trinitarnom formulom: zemljovlasnik-zakupac-radnik, kako smo to i istakli na samome početku rada. Postati zavistan od tržišta značilo je izgubiti direktni pristup sredstvima za život, prvenstveno zemljištu. Prema tome, specifična

¹⁷⁰ Isto, str. 105

kapitalistička dinamika proizvodnje je bila prisutna u Engleskoj pre proletarizacije radne snage u industrijskoj revoluciji. Zavisnost od tržišta, upozorava nas Meiksins Wood, je bio uzrok te proletarizacije. Prema tome, možemo i trebamo govoriti o distinktivnoj produktivnosti Engleske poljoprivrede, odnosno o agrarnom kapitalizmu kao kapitalizmu u punom smislu.

Jedna od distinktivnih karakteristika engleske poljoprivrede jeste neravnomeran porast urbane populacije.¹⁷¹ Naime, postojao je samo jedan urbani centar - London, koji je postao ujedno i najveći grad u tadašnjoj Evropi.¹⁷² Rast Londona predstavlja rastuće objedinjenje kako Engleske države, tako i rastućeg nacionalnog tržišta.¹⁷³ Može se reći kako porast Londona postaje simbol Engleskog kapitalizma: njegove jedinstvenosti, integritnosti i konkurentnog tržišta, te produktivne poljoprivrede i obezvlašćene populacije.¹⁷⁴ Bez engleskog kapitalizma verovatno ne bismo mogli govoriti o kapitalističkom sistemu nikakve vrste. Ekonomski zakoni razvoja, nakon što su se pojavili na ruralnim područjima Engleske, transformisali su stara pravila trgovine i stvorili su čitav nov sistem trgovanja. Novorođeni kapitalizam je u velikoj meri zavisio o visoko razvijenoj domaćoj trgovini. Engleska je stvorila čak i svoj bankovni sistem koji bi podržao upravljanje domaćom trgovinom. Trgovački sistem koji je bio povezan sa razvojem agrarnog kapitalizma je bio utemeljen na domaćoj proizvodnji i potrošnji. Englesko domaće tržište do 17-og veka je postao objedinjeno nacionalno tržište.¹⁷⁵ Ovaj tip tržišne ovisnosti je suštinski prodrela u društvene odnose pojavom industrijskog kapitalizma.¹⁷⁶

Postavlja se sada pitanje kako je došlo do industrijskog kapitalizma? Naime, konkurentski pritisak koji je preovladao u Engleskoj, pogotovo tokom industrijske revolucije, primorao je i druge zemlje da podstaknu razvoj svoje ekonomije u kapitalističkom pravcu. Prema tome, agrarni kapitalizam je omogućio industrijski, te ujedno podstakao proširenje istog po

¹⁷¹ Isto, str. 131

¹⁷² U 16-om veku London je već imao izgrađenu impresivnu mrežu puteva i vodovoda. Vidi. L. Patriquin, *The Ellen Meiksins Wood Reader*, str. 49

¹⁷³ E. Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 103

¹⁷⁴ Isto, str. 134

¹⁷⁵ Isto, str. 136

¹⁷⁶ Isto, str. 143

celom svetu.¹⁷⁷ Transformacija društveno-vlasničkih odnosa o kojima smo maločas govorili, prisilila je proizvođače da proizvode konkurentski, jer je odvojila iste od direktnog pristupa sredstvima za život, te učinila ih zavisnima o tržištu. Predstavnici političkog marksizma smatraju da jedino na ovaj način je moguće objasniti dramatičnu revoluciju produktivnih sila, koja su jedinstvena karakteristika modernog kapitalizma.¹⁷⁸

Vidimo, dakle, zašto tradicija političkog marksizma smatra da razvoj kapitalizma ne može biti u potpunosti objašnjen kao ishod tehnološkog poboljšanja proizvodnje ili pak pomoću transistorijskih kategorija naturalizacije istog. Zašto je toliko bitno potencirati na osnovama i poretku kapitalizma? Kao jedan od mogućih odgovora na ovo pitanje, Meiksins Wood nam poručuje da "moramo prepoznati ne samo punu silu kapitalističkih imperativa, prisile akumulacije, maksimalizacije profita i potrebe za povećavanjem produktivnosti rada, već i njihove sistemske korene kako bi znali zašto oni funkcionišu baš tako kako to čine."¹⁷⁹ Znati kako nešto funkcioniše, možemo dodati, otvara mogućnosti da se upravlja nad istim, pa još bolje, kako bi se ono moglo izmeniti.

¹⁷⁷ Isto, str. 142

¹⁷⁸ Isto, str. 144

¹⁷⁹ Isto, str. 146

Zaključak

U dosadašnjem radu smo nastojali da ponudimo političko-marksističko čitanje perioda tranzicije iz feudalizma u kapitalizam u okvirima socijalne filozofije. U tom smislu smo našu analizu pozicionirali na osnove istorijskog materijalizma što nas je obavezalo da odredimo osnove istog. Na tom tragu smo onda, oslonivši se na Marxovo zrelo spisateljstvo, govorili o kritici modernog građanskog društva, te apologeta istog u vidu klasičnih političkih ekonomista. Uz tu kritiku nastojali smo ponuditi pozitivne principe na koje se jedna savremena marksistička kritika kapitalističkog društva može osloniti. Tako smo onda prešli na predstavljanje jedne od marksističkih tradicija prošlog veka kako bismo ukazali na aktuelnost Marxove misli sa jedne, te na relevantnost promišljanja osnova delotvornih teorija u današnjem društvu sa druge strane. Ova misao nas dovodi do zaključnog poglavlja ovoga rada koji će biti posvećen tezama u prilog kritici savremenog kapitalizma.

Koje ključne momente zaključno želimo istaći u tom pogledu? Naime, oslanjajući se na uvid Meiksins Wood o odvajanju ekonomskog i političkog kao suštinske karakteristike kapitalizma, u nastavku ćemo pokušati dalje tematizirati taj problem s obzirom na strukturno ustrojstvo savremenog društva. To znači da ćemo analizirati uticaj globalizacije kapitalističkih vrednosti i imperativa na organizaciju socijalne reprodukcije kapitalizma širom sveta. Imajući u vidu veoma širok domet ovako postavljene analize, naša namera u ovom radu neće biti da u potpunosti iscrpi ovaj predmet. Ono što želimo jeste da ponudimo jedan smer, takoreći, primene stavova političkog marksizma na savremeno društvo.

Jedna od veoma upadljivih teza Ellen Meiksins Wood jeste da je glavni problem organizacije anti-kapitalističke teorije prakse što kapitalizam ne predstavlja jasnu i vidljivu metu.¹⁸⁰ Savremeni kapitalizam je u toj meri postao univerzalan da je neprimetan "kao vazduh ljudskim bićima, ili voda ribama".¹⁸¹ U tom smislu ona govori o vrednostima liberalne demokratije, te o njenim posledicama koja ona donosi s obzirom na organizaciju rada. Naša analiza na ove teme će se temeljiti na analizama Meiksins Wood o međusobnoj netrpeljivosti kapitalizma i demokratije.

¹⁸⁰ Vidi. Ellen Meiksins Wood, "Labor, the State, and Class Struggle", <https://monthlyreview.org/1997/07/01/labor-the-state-and-class-struggle/> (pristup: 19.09.2020.)

¹⁸¹ E. Meiksins Wood, "Back to Marx"

U modernoj kapitalističkoj demokratiji, društveno-ekonomska nejednakost i eksploatacija postoji zajedno sa društvenom slobodom i jednakošću. U drevnoj demokratiji takođe građanski identitet je bio odvojen od društveno-ekonomskog statusa, i takođe politička jednakost je postojala sa klasnom nejednakošću. No, moć kapitalista da aproprira višak vrednosti radnika nije zavisio od privilegiranog pravnog ili građanskog statusa već o postojanju obezvlašćenog radnika, što ga je primoravalo da razmenjuje svoju radnu snagu za najamni rad kako bi dobili pristup sredstvima za rad, te život. Aktivno građanstvo je u kapitalizmu namenjen muškarcu sa vlasništvom, te isključeni su svi, ne samo žene, već i oni muškarci koji nisu mogli da žive od svoga rada, odnosno koji su zavisili od rada za drugog. Ovaj koncept građanstva ima svoje osnove u podeli između posedujuće elite i radničkog mnoštva.

Istorijski proces koji je omogućio razvoj kapitalizma, i modernom "slobodnom i jednakom" najamnom radniku koji će se priključiti građanskom telu, bio je isti proces u kojem je seljak obezvlašćen, odvojen od svog vlasništva i njegove zajednice, zajedno sa komunalnim dobrima i pravima. Na tom tragu Meiksins Wood primećuje kako je kapitalizam, premeštanjem lokusa moći od gospodarstva ka vlasništvu, učinio građanski status manje principijelnim kao beneficija političke privilegije i dao je prostora čisto "ekonomskoj" vrednosti. Ovo premeštanje je učinilo mogućim novu formu demokratije. Dakle, kapitalizam je učinio mogućim tzv. "formalnu demokratiju" kao formu društvene jednakosti koja je mogla postojati sa društvenom nejednakošću i ostavila je ekonomske odnose između "elite" i "radničkog mnoštva" na mestu.¹⁸²

Koncept moderne demokratije, kako to uviđa Meiksins Wood, je bio podređen ideološkim pritiscima od strane vladajuće klase, zahtevajući ne samo otuđenje "demokratske" moći već i čisto odvajanje "demokratije" od "demosa" – ili barem odlučno pomeranje od javne moći kao principijelnog kriterijuma demokratskih vrednosti. Efekat da se preusmeri fokus "demokratije" od aktivnog vežbanja javne moći prema pasivnom uživanju konstitucionalne i proceduralne bezbednosti i prava, i od kolektivne moći podređenih klasa prema privatnosti i izolaciji individualnog građanina. Više i više, koncept "demokratije" je postao identifikacija s

¹⁸² Grčka demokratija je disasocijacija građanskog identiteta od društveno-ekonomskog statusa koji je dopuštao spoj formalne političke jednakosti sa klasnom nejednakošću. Ali ova sličnost razlikuje dve dublje razlike između dve forme demokratije, reflektujući radikalno različite odnose između "političkog" i "društvenog" ili "ekonomskog" plana. Politička i ekonomska sloboda su bili nerazdvojivi – dvostruka slobode demosa kao političkog statusa i društvene klase; dok politička jednakost nije jednostavno postojala, već substancijalno modificirala, društveno-ekonomsku nejednakost. U ovom smislu, demokratija u Ateni nije bila "formalna" već substancijalna.

liberalizmom. Ovaj proces izjednačavanja će ona veoma slikovito okarakterisati kao "pripitomljavanje mnogoglave hidre".¹⁸³

Liberalizam je, u britanskom slučaju, fundamentalni pred-uslov razvoja centralizirane države odvojene i superiorne drugim oblicima pravosuđa. Liberalna koncepcija limitirane i konstitucionalne vlade su predstavljale pokušaj da se sačuvaju feudalne slobode, moći i privilegije. One svoj izvor imaju u kasno srednjovekovnom i rano modernom periodu. Naime, oligarhi 1688-e, braneći prava engleskog Parlamenta protiv Krune, pokrenuli su svoju "revoluciju" u ime slobode. Gospodarstvo i ekstra-ekonomski način eksploatacije je bilo zamenjeno kapitalističkim posedom. Ove koncepcije nisu bile demokratske u svojoj intenciji, niti u njihovim posledicama. Naime, one su predstavljale zaostale zahteve da sačuvaju deo starog parceliziranog feudalnog suvereniteta, ne gledajući unapred ka modernijem demokratskom političkom režimu.

Počevši od 17-og veka oni su bili prošireni od gospodarskih privilegija prema univerzalnijim građanskim slobodama i ljudskim pravima, te su odobreni na polju religijske i intelektualne tolerancije. Tako smo mi do danas prošli put do toga da demokratiju definišemo manje u kategorijama *demos* ili javne moći, nego u terminima građanske slobode, slobode govora i medija, tolerancije, zaštite sfere privatnosti, odbrane individua i/ili "građanskog društva" od države. U svetu gde je pravo i politički status ne samo primarna odrednica naših životnih prilika, gde naše aktivnosti i iskustva su van naših pravnih i političkih identiteta, sloboda određena u ovim kategorijama ostavlja puno toga za propitati.

Ideja "liberane demokratije" postaje misлива samo sa pojavom kapitalističkih društveno vlasničkih odnosa. Kapitalizam je omogućio redefiniciju demokratije i njegovo svodenje na liberalizam. Liberalna demokratija ostavlja netaknutim celu novu sferu dominacije i prisile stvorene od strane kapitalizma, njegovo premeštanje suštinskih moći od države prema građanskom društvu, privatnom vlasništvu i nužnosti tržišta. Ono ostavlja netaknutim veliko polje naših svakodnevnih života – u distribuciji rada i resursa – koja nisu predmet demokratske uračunljivosti ali su vođene s moći vlasništva i "zakona" tržišta, odnosno imperativima maksimalizacije profita.

Postmoderni svet, kako to savremene teorije tvrde, sastoji se od fragmenata i različitosti. Sistemsko jedinstvo kapitalizma, njegova "objektivna struktura" i totalizirajući impera-

¹⁸³ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 264

tivi, dali su prostora brikolažu mnoštva društvenih realnosti. Bilo koliko da su metode konceptualno rastavile kapitalizam – od teorija post-fordizma do postmodernističkih "kulturnih studija" i "politika identiteta" – one često dele jedno te istu osnovu: građansko društvo. U tom društvu, kako to umesno uviđa Meiksins Wood, nove tendencije pluralizma podstiču demokratsku zajednicu da uviđaju i prihvataju sve vrste različitosti roda, kulture, seksualnosti, ali bez dopuštanja da oni stupe na važenje kao odnos dominacije.

U isto vreme, iako je klasna eksploatacija konstitutivna za kapitalizam, dok seksualna ili rasna nejednakost to nije, kapitalizam podređuje sve te društvene odnose svojim potrebama. S ovom posve kontroverznom tezom Ellen Meiksins Wood želi ukazati na činjenicu da kapitalistički način proizvodnje je u stanju računati i podstaći nejednakosti i razne oblike potlačenosti na način da ih adaptira svojim interesima klasne eksploatacije. Novi liberalni pluralizam, dakle, ne uspeva da konfrontira totalitet kapitalizma kao društvenog sistema, koji je konstituisan pomoću klasne eksploatacije ali koja oblikuje sve "identitete" i društvene odnose. Ono na šta Meiksins Wood stavlja naglasak jeste da pluralizam, koji živi pod krovom kapitalizma, nije jednostavno etički princip tolerancije koliko je ono glavni princip distribucije društvene moći.

Primećujući moralizatorsku ulogu prihvatanja različitosti, Meiksins Wood uviđa kako "umesto da univerzalne želje za socijalizmom i integrativne politike borbe protiv klasne eksploatacije, mi imamo pluralnost suštinski razdvojenih pojedinačnih borbi, koja završavanju u podređivanju kapitalizmu".¹⁸⁴ Prema tome, Meiksins Wood predlaže da se uvidi, dok borbe protiv potlačenosti imaju moralne zahteve, da klasna eksploatacija ima drugačiji istorijski status, te strategijsku lokaciju u srcu kapitalizma. Kapitalizam je konstituisao klasnu eksploataciju, ali kapitalizam je više od sistema klasne podređenosti. On je nemilosrdan totalizirajući sistem koji uobličava naše živote u svakom aspektu i na svakom mestu. Iluzija o mnogostrukosti i pluralizmu razlika od kojeg se sastoji građansko društvo predstavlja predaju kapitalizmu i njegovim ideološkim mistifikacijama. Na tom tragu onda dodaje kako:

¹⁸⁴ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 301

Usp. Cinzia Arruzza, Tithi Bhattacharya, Nancy Fraser, *Feminism for the 99 Percent*, Verso, London-New York, 2019. Autorke u pomenutoj knjizi *Feminizam za 99 posto* iznose argumente, koji, po našem mišljenju, potkrepljuju gore iznetu tezu Ellen Meiksins Wood da je umesto disperzivne pluralnosti potrebna jedna integrativna politika borbe protiv kapitalizma. Naime, one izvode empirijske dokaze u prilog objedinjenje "pojedinačnih borbi" kao što su anti-fašističke, feminističke, LGBT, te anti-rasističkih pokreta i delatnosti grupacija za zaštitu okoliša. Rečju, jedan kapitalizam, jedna borba.

"ne bismo trebali brkati poštovanje prema pluralnosti ljudskog iskustva i društvenih borbi sa zapostavljanjem istorijske kauzalnosti, gde nema ničega drugog samo diverziteta, drugosti i kontingentnosti, nema objedinjavajuće strukture, nema logike procesa, nema kapitalizma i dakle, nema negacije istog, pa tako ni univerzalnog projekta ljudske emancipacije".¹⁸⁵

Prva tačka, koju je ključno uvideti, pri promišljanju odnosa kapitalizma i ljudske emancipacije je da je ovaj sistem indiferentan prema društvenim identitetima ljudi koje on eksploatiše. Izdvajanje viška vrednosti od najamnih radnika zauzima mesto u odnosu između formalne slobode i jednakih individua i ne pretpostavlja razlike u juridičkom i političkom statusu. U stvari, postoji pozitivna tendencija u kapitalizmu da podvede i prevlada takve razlike. No, rasizam i seksizam funkcionišu veoma dobro u kapitalističkom društvu delom jer ono može da ih pretvori u svoje prednosti u kompetitivnim uslovima radnog tržišta.¹⁸⁶ Meiksins Wood nas upozorava da, iako akumulacija kapitala izvodi svoje prednosti iz rasizma i seksizma, to nije zbog strukturalne tendencije kapitalizma ka rasnoj nejednakosti ili rodnoj potlačivosti, već nasuprot, to je zbog toga jer ove nejednakosti su zamaskirale strukturne realnosti kapitalističkog sistema i jer imaju moć da dele radničku klasu na što sitnije atome.

Žene su u savremenom kapitalizmu dobile politička prava o kojima su mogle samo sanjati u njegovim počecima. Ovde je važno imati na umu da kada smo govorili o agrarnom kapitalizmu i seljaku kao primarnom proizvođaču i izvoru viška, to nije bio samo seljak već i njegovo domaćinstvo. Podela rada unutar seljačke porodice je, dakle, duboko povezana sa rastućim kapitalističkim zahtevima prema domaćinstvu kao jedinice eksploatacije. Koji god da je razlog za specifičnu rodnu podelu rada unutar domaćinstva, u klasnim društvima je ono uvek hijerarhijsko i prisilno, te antagonistička proizvodnja odnosa između domaćinstva i sila van nje. Kritička tačka može biti sumirana na sledeći način: gde god da je eksploatacija ono mora biti praćena hijerarhijskim i prisilnim disciplinovanjem. U stručnoj literaturi se susrećemo sa tzv. "seljačkom dilemom" koja izražava da je seljak istovremeno ekonomski agent i glava kućanstva, i da je seljačko kućanstvo istovremeno "ekonomska jedinica koliko i dom".¹⁸⁷ Ako je unutar kućanstva glava kuće muškarac, onda je i van takođe on politički

¹⁸⁵ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 208

¹⁸⁶ Moderni rasizam, koji je nastao u kasnom 17 i ranom 18 veku i kulminirao je u 19 veku kada je ono trebao pseudo-naučnu potporu bioloških teorija rase i nastavio je da služi kao ideološka podloga kolonijanim osvajanjima.

¹⁸⁷ E. Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, str. 273

predstavnik istog. Organizacija društva uopšte daju prostora muškoj dominaciji. Kompulsija maksimalizacije produktivnosti i profitabilnosti s jedne, te antagonizma interesa između kapitala i rada sa druge strane, stvara potrebu za hijerarhijama i visoko disciplinovanom organizaciji proizvodnje.

Postoji, dakle, paradoksalna kombinacija strukturalne nezainteresovanosti, prema ovim ekstra-ekonomskim nejednakostima, i sistemskog oportunitizma, koji dopušta da ih kapitalizam iskoristi. Strateške implikacije u ovom pogledu su sledeće: borba koja je začeta u čisto "ekstra-ekonomskim" terminima – kao isključivo anti-rasističkih - nije sama po sebi fatalno opasna za kapitalizam, dakle, ona može imati pozitivan ishod i bez da demantuje kapitalistički sistem, ali, s druge strane, mnogo je verovatnije da ona neće uspeti dok se ne spoji sa anti-kapitalističkom borbom. Teško, dakle, da postoji aspekt života pod kapitalizmom koji nije duboko determinisan logikom i imperativima tržišta. Indiferentnost prema ekstra-ekonomskim identitetima čini kapitalizam posebno efektivnim i fleksibilnim u korištenju istih kao ideoloških maski. Nasuprot tome, demokratija koju nudi socijalizam je baziran na reintegraciji "ekonomije" u politički život zajednice. Blagostanje, okolišna zaštita i edukacija moraju ostati centralna u kratkoročnim, i dugoročnim programima levice.

Poenta je, dakle, da se uvide ograničenosti kapitalizma. Istoričari previđaju razliku između društava sa trgovinom i razmenom, koja su postojala kroz istoriju, i specifičnosti kapitalizma u kojem "tržište" nije prilika nego imperativ. Imperativi kompeticije, maksimalizacije profita i akumulacije su pokrenuti od onog trenutka kada je zakupac-seljak (*tenant farmer*) u Engleskoj odbio direktni pristup zemlji. To je imalo, nadalje, za posledicu ne samo prodaju proizvoda na tržištu već i prisilno dejstvo tržišnih mehanizma da se proizvodi profitabilno kako bi se zadržao pristup zemlji. Imperativi kompetencije su podstakli proces podele između klasa velikih posednika i u potpunosti obezvlašćenih klasa radnika koji su bili primorali da prodaju svoju radnu snagu za najamninu.

Ukoliko o tržištu govorimo kao o ekonomskom regulatoru, Meiksins Wood tvrdi da je dugoročni zadatak levice da razmišlja o alternativnim mehanizmima za regulaciju društvene proizvodnje. Autorka knjige Demokratija protiv kapitalizma nas upozorava kako je kapitalističko tržište političko u istoj meri kao i ekonomska sfera, odnosno da tržište nije jednostavno teren slobode i izbora već takođe i dominacije i prisile. Demokratija utoliko mora biti promišljena ne samo kao politička kategorija već i kao ekonomska. Ono što se pod tim podrazu-

meva nije "ekonomska demokratija" kao veća jednakost u distribuciji, već demokratija kao ekonomski regulator, pokretni mehanizam ekonomije. Ono što politički marksizam istražuje nije nova forma vlasništva već novi pokretni mehanizam, nova racionalnost, nova ekonomska logika. Takođe treba da se istači kako premeštanje racionalnosti tržišta kao pokretnog mehanizma bi uticao na povećanje kvaliteta života ne samo radnike već i svih onih koji su podloženi tržišnim imperativima. Rečju, ono bi uticalo u širem planu na kvalitet socijalnog života, kulturu, okoliš i "ekstra-ekonomskih dobara" uopšte.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Isto, str. 288

Popis literature

Aston, T. H., Philpin, C. H. E., *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Arruzza, C., Bhattacharya, T., Fraser, N., *Feminism for the 99 Percent*, Verso, London-New York, 2019.

Belofjore, Rikardo, "Leptir i vampir. O Marksovoj teoriji vrednosti krize", *Stvar - Časopis za teorijske prakse*, br.8, 2016, str. 346-366

Benno Teschke, "Bourgeois revolution, State formation and the Absence of the International", *Historical Materialism*, volume 13:2, 2005.

Bhattacharya, Titthi, *Social Reproduction Theory - Mapping Class, Recentering Oppression*, Pluto Press, London, 2017.

Brenner, Robert, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past and Present*, No.70, 1976, str. 30-75.

Brenner, Robert, "The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism", u: Hamza Alavi i Teodor Shanin (ur.), *Introduction to the Sociology of "Developing Societies"*, Macmillan Press, London, 1982, str. 49

Čakardić, Ankica, "Kapital i kritika 'komercijalizacijskog modela': O Marxovoj epistemološkoj revoluciji danas", u: *Filozofije revolucija i ideje novih svjetova*, B. Mikulić i M. Žitko (ur.), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., str. 244—270.

Čakardić, Ankica, "Kapital je društveni odnos", <http://slobodnifilozofski.com/2018/04/kapital-drustveni-odnos.html> (pristup: 14.09.2020.)

Čakardić, Ankica, *Sablasi Tranzicije. Socijalna Historija Kapitalizma*, Jesenski i Turk-Drugo more, Rijeka-Zagreb, 2019.

Federici, Silvia, *Kaliban i veštica. Žene, telo i prvobitna akumulacija*, Burevesnik, Beograd, 2013., str. 24

Hegel, Georg Wilhelm Fridrich, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša - Svetlost, Sarajevo, 1989.

Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, CRS, 2015.

Leibniz, Gottfried Wilhelm, *New Essays on Human Understanding*, Cambridge University Press, 1966.

Marx, Karl, *Kapital*, BIGZ-Prosveta, Beograd, 1973.

Marx, Karl, "Osnovi kritike političke ekonomije", u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, 1976.

Marx, Karl, "Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. Godine", u: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, 1976.

Marx, Karl, *Osnovi kritike političke ekonomije*, Prosveta, Beograd, 1979.

Meiksins Wood, Ellen, "Unhappy Families", <https://monthlyreview.org/1999/07/01/unhappy-families/> (pristup: 19.09.2020.)

- Meiksins Wood, Ellen, "The Politics of Capitalism", <https://monthlyreview.org/1999/09/01/the-politics-of-capitalism/> (pristup: 14.09.2020.)
- Meiksins Wood, Ellen, "Back to Marx", <https://monthlyreview.org/1997/06/01/back-to-marx/> (pristup: 14.09.2020.)
- Meiksins Wood, Ellen, *The Origin of Capitalism. A Longer View*, Verso, London-New York, 2002.
- Meiksins Wood, Ellen, *Democracy against capitalism. Renewing Historical Materialism*, Verso, London-New York, 2016.
- Meiksins Wood, Ellen, *The Pristine Culture of Capitalism. A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*, Verso, London, 2015
- Meiksins Wood, "Društvena i politička misao. Socijalna historija političke teorije", u: *Čemu : časopis studenata filozofije*, 24/2016 (XIII), 2016., str. 49–95
- Patriquin, Larry, *The Ellen Meiksins Wood Reader*, Brill, Leiden-Boston, 2012.
- Paul M. Sweezy Maurice Dobb, H. K. Takahashi, Rodney Hilton, Christopher Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Science & Society, New York, 1963.
- Perelman, Michael, "Skrivena povijest prvobitne akumulacije i klasična politička ekonomija", <http://slobodnifilozofski.com/2014/05/michael-perelman-skrivena-povijest.html> (pristup: 14.09.2020.)
- Polanyi, Karl, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Beacon Press, Boston, 2001.
- Polanyi, Karl, *Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.
- Political Marxism, <https://politicalmarxism.wordpress.com>
- Smith, Adam, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb, Kultura, 1952.